

צעדות המוות (ינואר-מאי 1945): מי אחראי למה?

דניאל בלטמן

הרקע וההכנות

ב-17 ביוני 1944 נשלחה ממשדו של גרופנפירר ריכארד גליקס (Richard Glücks), המפקח הכללי של מחנות הריכוז שעמד בראש חטיבת המשרדים D (Gruppe D-Amts) במשרד הראשי של הס"ס למשק ולמינהל (Wirtschaftsverwaltungshauptamt – WVHA), ההוראה הזאת:

מפקדי המחנות ממשיכים לשאת באחריות כלפי WVHA בכל הקשור לנושאים המינהליים הכלליים, חוץ מאשר במקרה של אזעקת חירום (Fall-A), כאשר מפקד הס"ס והמשטרה (Höherer SS-und Polizeiführer – HSSPF) מקבל סמכויות מלאות על השליטה במחנות שבאזור הלחימה, ומפקדי המחנות הופכים לחברים בצוות שלו. ה-HSSPF הוא מעתה ואילך אחראי לביטחון הצבאי (militärische Sicherung) של כל מחנות הריכוז והעבודה במחוז, חוץ מן המחנות המיוחדים (Sonderlager) והמחלקות הפוליטיות (Politische Abteilungen).¹

ההוראה הזאת הניחה את היסוד למה שעתידי להיות פרק הסיום הרצחני בתולדות המשטר הנאצי – שלב פיוני מחנות הריכוז וצעדות המוות, שבמהלכם מצאו מותם מאות אלפי אסירים, יהודים ולא-יהודים. אף לא אחד מהאחראים למתן ההוראה הזאת לא העלה על דעתו, מן הסתם, כי לאחר כחצי שנה יהיו תוצאותיה רצחניות ואיומות כל כך. היא ניתנה מחשש שבחזית המזרחית המתמוטטת ייפלו מחנות ריכוז בידי הצבא האדום. ואכן, במרס 1944 עבדו הגנרלים הסובייטים על בניית מתקפת הקיץ הקרובה. היא לוותה בבנייה של כוח צבאי ענק שיעביר כמה חודשים לאחר מכן את המלחמה אל תחום פולין והארצות הבלטיות ויביא לשחרורן של ערים חשובות כמו מינסק ולובלין.² גליקס, איש אפור, חולני ולא אמיץ במיוחד, כפי שהעיד עליו רודולף הס (Rudolf Höss),³ לא קיבל כמובן את ההחלטה הזאת על דעת עצמו; היא התקבלה בס"ס, ככל הידוע על-ידי הימלר עצמו. אבל מעבר לשאלה מי קיבל את ההחלטה יש לבחון אותה על רקע השינויים המתחוללים במערך הכולל של מחנות הריכוז ערב כניסת המלחמה למחצית שנתה האחרונה.

¹ נוסח ההוראה: United Nations War Crimes Commission, June 1945, Public Record Office London (PRO), WO 309/408.

² ראה בעניין זה: Gerhard L. Weinberg, *A World at Arms, A Global History of World War II* (Cambridge: Cambridge University Press, 1994), pp. 675-676, 703-708.

³ רודולף הס היה מפקד מחנה אושוויץ עד נובמבר 1943 ולאחר מכן עבר לעמוד בראש מחלקה D-I ביחידת הפיקוח על מחנות הריכוז שבראשה עמד גליקס: רודולף הס, *הקומנדנט מאושביץ מעיד*, הקיבוץ המאוחד, בית לוחמי הגיטאות, 1964, עמ' 224-225.

ההחלטות שהתקבלו בקרב ראשי הס"ס בחודשים מרס-אוקטובר 1944 ביחס לגורל מחנות הריכוז הושפעו משני אילוצים שקצב ההתפתחות של אחד מהם לא תאם בהכרח את זה של האחר: עצמת המתקפה הצבאית הרוסית, והיכולת לארגן בצורה מסודרת ומתוכננת את פינוים של אסירי המחנות. כבר באביב 1944, כנראה במרס, שם הימלר לבו לסכנה המתפתחת במזרח נוכח תנאי המלחמה המשתנים לרעה. אוסוולד פול (Wald Pohls), שעמד בראש ה-WVHA, העמיד את הימלר על חוסר היכולת של המשרד שבראשו עמד - שמ-1942 כלל גם את מינהלת הפיקוח של מחנות הריכוז - לטפל בפינוי עשרות אלפי אסירים תחת התקפה צבאית, כאשר המרחק בין משרדי היחידה באורניבורג (Oranienburg) למחנות הנמצאים בסכנה נמדד באלפי קילומטרים.⁴ אבל הבעיה של העברת הסמכויות לידי ה-HSSPF - במחוזות השונים לא הייתה, מבחינת הימלר, רק עניין שנועד לייעל את תהליך ארגון המחנות לפינוי בעת הצורך. הוא רצה שיהיה הנושא הרגיש הזה מסור כולו בידי הגורמים הנאמנים לו ביותר, הכפופים אליו ישירות - קציני ס"ס שעליהם סמך ובהם בטח שיבצעו את הנדרש על-פי הנחיותיו ולפי רצונו.⁵

צעדים של ממש לפינוי מחנות העומדים בסכנת נפילה בידי הצבא האדום ננקטו כבר באביב 1944, עוד טרם ניתנה רשמית הוראתו של גליקס. הפינוי של מחנה הריכוז מיידנק (Majdanek) החל ב-1 באפריל 1944 ונמשך ברציפות עד לשחרורו ב-22 ביולי 1944. אלפי אסירים פונו לאושוויץ, זכסנהאוזן (Sachsenhausen), נאצווילר-שטרטהוף (Nat-weilerz-Struthof), בוכנוולד (Buchenwald), גרוס-רוזן (Rosen-Groß), רוונסברוק (Ravensbrück) ומחנות קטנים נוספים במערב פולין. כמה מאות אסירים יהודים הועברו לפלשוב (Plaszów). אחרוני המפונים מן המחנה, כ-1,000 אסירים, פונו ממנו בצעדה מבוהלת שעות ספורות לפני כניסת הצבא האדום. הם צעדו לכיוון העיירה קרשניק (Kraśnik); לפחות 40 מבין האסירים נרצחו בדרך. מקרשניק פונו האסירים לאושוויץ. היה זה מסע שאל סופו הגיעו רק 451 מבין כ-1,000 האסירים האחרונים שפונו ממיידנק. בנסיגתם המבוהלת מהמחנה לא הספיקו הגרמנים לחסל את רוב מסמכי המחנה או את מתקני ההשמדה שפעלו בו. עם השחרור נותרו במיידנק כ-2,500 אסירים - עדות חיה לאשר התחולל במחנה בשנות קיומו.⁶

בין יולי לאוקטובר 1944 ניסו הימלר ואנשיו בפולין וברשות הפיקוח על מחנות הריכוז, לגבש הנחיות מסודרות ואופרטיביות יותר, כדי למנוע את אשר התחולל במיידנק בשעות האחרונות

⁴ משפט פול, עדות של אוסוולד פול, ארכיון יד ושם (איו"ש), N4/Proc/ E box 223, p. 1341.

⁵ Ruth Bettina Brin, *Die Höheren SS-und Polizeiführer, Himmlers Vertreter im Reich und den besetzten Gebieten* (Düsseldorf: Droste, 1986), pp. 182-183

⁶ Zygmunt Zonik, *Anus belli. Ewakuacja i wyzwolenie hitlerowskich obozów koncentracyjnych* (Warsaw: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1988), pp. 127-129; *Obozy hitlerowskie na ziemiach polskich 1939-1945*, Informator encyklopedyczny (Warsaw: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1979), pp. 307-308

לפני נפילת המחנה. נפילתם של אלפי אסירים, מסמכים ומתקנים בידי הצבא האדום הייתה אירוע שבשום פנים ואופן לא היה יכול לחזור על עצמו.

ב-20 ביולי 1944 חצו הכוחות הסובייטיים את נהר הבוג. באותו היום הוציא מפקד הסיפ"ו והס"ד (Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD) בגנרלגוברנמן בקרקוב, הוראה שהייתה מיועדת למפקדי הס"ס במחוזות השונים. יום לאחר מכן העביר אותה מפקד משטרת הביטחון והס"ד במחוז ראדום (Der Kommandeur der Sicherheitspolizei – KDS - und des SD für Distrikt Radom) למטות ולמפקדות של המשטרה והס"ס במחוז. ההוראה, שכותרתה הייתה "פינוי האסירים" (Räumung von Gefängnissen), ציוותה לפנות את כל האסירים בהקדם האפשרי, במיוחד את אלו שבמחנות הריכוז ובמחנות העבודה. אם העברתם אינה אפשרית בשל המצב בחזית, נאמר, יש לחסלם כדי למנוע את שחרורם בידי האויב, גם במחיר פיצוץ המחנות ובתי הכלא. יש לסלק את הגויות ככל שניתן, כלומר לשרוף אותן במשרפה. צעדים דומים יש לנקוט גם ביחס ליהודים המועסקים בתעשיות החימוש.⁷

הפקודה הזאת מעוררת סימני שאלה רבים, שכן בשום מקום אין עדות שגורם בכיר כלשהו נתן הוראה לרצוח אסירים ויהודים במחנות שמסיבות מסוימות לא ניתן לפנותם. גם הכלת תוקף ההוראה ביחס לכלל הגנרלגוברנמן אינה מובנת כלל ועיקר. בהוראה של גליקס, שניתנה חודש לפני כן, אין היא מאזכרת כלל. עם זאת, לא יעלה על הדעת כי החלטה בעלת משמעות כה דרמטית – רצח של אסירי המחנות – הייתה מתקבלת על-ידי מפקד מקומי ואפילו בכיר, מבלי שהיה לה על מה להישען בשרשרת הפיקוד של הס"ס. הבעיות שמעוררת הפקודה מ-21 ביולי 1944 מתחזקות אם בודקים את ההנחיות של הימלר ואת מה שהבינו פול והכפופים לו בתקופה שלאחר שחרור מיידנק.

המחנה הגדול השני שעמד בסכנה של שחרור בידי הצבא האדום היה שטוטהוף (Stutthof). כבר באוקטובר 1944 החלו הכנות קפדניות כדי למנוע, אם יהיה צורך, שהאירועים שהתרחשו בעת פינוי מיידנק יחזרו על עצמם. בעניין הזה התקיימו שיחות מקדימות שבהן השתתף גרופינפירר פריץ קצמן (Fritz Katzmann) - מאנשיו הנאמנים ביותר של הימלר, שהיה SSPF במחוז גליציה והמארגן הראשי של השמדת היהודים שם, והתמנה ב-1943 לאותו תפקיד בדנציג (Danzig). עמו השתתפו בהתייעצויות באוקטובר 1944 מפקד שטוטהוף, פול-ורנר הופה (Werner Hoppe-Paul) וכמה מפקידי המשרד הראשי של הס"ס

⁷ "Unter allen Umständen muß vermieden werden, dass Gefängnisinsassen oder Juden vom Gegner, sei es WB oder Rote Armee, befreit werden bzw. ihnen lebend in die Hände fallen," *International Military Tribunal (IMT), Trial of the Major War Criminals, 053-L, vol. XXXVII, p. 487*

למשק ולמינהל בראשות פול.⁸ בתכנון שנעשה בסתיו 1944 נלקחו בחשבון הדאגה למזון, דרכי הפינוי וכד'. שטורמבנפירר וילהלם בורגר (Wilhelm Burger), שהיה מיוני 1943 ראש מחלקה D-IV ברשות הפיקוח על מחנות הריכוז, היה אחראי במסגרת תפקידו לענייני האספקה השוטפת למחנות. הוא היה "בורג חשוב" בביצוע יעיל של הפינוי הצפוי. בורגר זכר כי קיבל הוראות מפורשות בעניין הזה:

לקראת סוף 1944 רשמתי הוראה שנתן הימלר בעניין מחנות הריכוז, אשר אמרה כי במקרה של מה שנראה Fall-A (התקרבות כוחות האויב) היו הסמכויות צריכות לעבור ל-HSSPF. עליהם לדאוג גם לאסירים, אשר במקרה הזה צריכים להתפנות (בכלי רכב או ברגל). ה-HSSPF אחראים במקרה הזה לאספקת מזון, בגדים ושיכון לצועדים.⁹

התמונה המצטיירת ממכלול העדויות וההוראות היוצאות מגורמים שונים בס"ס ובמערכת הפיקוח על מחנות הריכוז מעידה על רצון ברור לפנות את אסירי מחנות הריכוז בצורה מסודרת. הימלר ניסה למסד שרשרת פיקוד קבועה שתטפל – על-פי ההתפתחויות בחזית – בתהליך הפינוי: ההחלטות העקרוניות יתקבלו במשרדי הס"ס האחראים להיבטים הפוליטיים והכלכליים של המחנות – המשרד הראשי לביטחון הרייך (Reichssicherheitshauptamt;) (RSHA) וה-WVHA. על הפעלת הפינוי, תכנונו וארגונו בשטח יהיו אחראים ה-HSSPF, הגאולייטר המקומי ומפקד המחנה.¹⁰ בקיץ-סתיו 1944 עדיין לא העלה על הדעת איש בצמרת הס"ס או בהנהלת מחנות הריכוז שבתוך חודשים אחדים יהפוך "השיגעון של פינוי מחנות הריכוז"¹¹ לחיזיון אפוקליפטי של התעללות ורצח. אבל כבר בשלבי התכנון הראשונים האלה היה ברור שיינתן לגורמים המקומיים משקל חשוב בתכנון הפינויים ובביצועם. ביניהם היו כאלה שהבינו כבר בחודשים ההם כי איסור קטגורי על נפילתם של אסירים בידי צבאות האויב הוא נוסח אחר להיתר לרצוח את אלו שלא יוכלו להתפנות, משום שהזמן והאמצעים לא יעמדו לרשות מתכנני הפינוי כדי להוציאו אל הפועל. פקודת ה-20 ביולי 1944 בגנרלגוברנמן היא הוכחה ברורה לכך. בין שתי המגמות האלה - ההוראות מצד אחד ופרשנותן וביצוען מצד אחר – ינוע גורל אסירי מחנות הריכוז עת יתחילו צעדות הפינוי הגדולות בינואר 1945.

⁸ עדות של פול, איו"ש, N4/Proc/ E Box 223, p. 1343; תצהיר מחקירתו של פול-ורנר הופה בעניין פינוי שטוטהוף, 24 באוגוסט 1946, איו"ש, JM/3993 (Akt. 4160), pp. 50-51.

⁹ עדות של וילהלם בורגר, פרוטוקול המשלחת הצבאית הפולנית לחקר פשעי המלחמה באירופה, 9 באוקטובר 1947, איו"ש, JM/3936 (Akt. 2220), p. 1.

¹⁰ Zonik, *Anus belli*, p. 47.

¹¹ הס, הקומנדנט מאושביץ, עמ' 148.

ינואר-פברואר 1945

אושוויץ

הנתונים ממקורות גרמניים מלמדים כי בינואר 1945, עם תחילת הפינויים הגדולים מאושוויץ, מגרוס-רוזן ומשטוטהוף, היו במחנות הריכוז השונים בגרמניה ובפולין 714,211 אסירים (511,286 גברים ו-202,674 נשים). מספרם של האסירים במחנות הריכוז גדל מאוד בחודשים האלה ועלה בכ-200,000 אסירים לעומת אוגוסט 1944.¹² מאות אלפי אסירים נדרשו לצורכי פרויקטים תעשייתיים ומשימות בינוי נרחבות שהחלו להתבצע בסוף 1944. בעדותו במשפטו העריך פול שכרבע מיליון אסירים הועסקו בתעשיות החימוש הפרטיות, 170,000 מהם באחריותו של גרופנפירר הנס קאמלר (Hans Kammler), ראש מחלקה C ב-WVHA, שהיה מופקד על כל מערך הבינוי באימפריה הכלכלית של הס"ס שניהל פול. עשרות אלפי אסירים אחרים הועסקו בבניית מסילות ברזל ובשיקומן. היו אלו פלוגות עבודה מיוחדות אשר הועברו ממקום למקום בהתאם לצרכים, בשל הנזקים הרבים שסבלה תשתית הרכבות עקב ההפצצות של מטוסי בעלות הברית. עוד כ-15,000 אסירי מחנות הועסקו בבניית מטהו של הפירר בטורינגיה (Thuringia), ועוד כ-120,000 עד 130,000 אסירים הועסקו בעבודות שונות בתוך המחנות עצמם.¹³

את תהליך קבלת ההחלטות ביחס לפינוי המחנות (הוצאת הוראות הפינוי, קביעת מסלולי הפינוי ודרכי הובלת האסירים) יש לחלק לשתי תקופות ולשתי קבוצות של מחנות: תקופה ראשונה - החודשים ינואר-פברואר 1945 - מתייחסת למחנות הריכוז הגדולים (ולמחנות המשנה שלהם) במזרח - אושוויץ, גרוס-רוזן ושטוטהוף. תקופה שנייה - החודשים אפריל-מאי 1945 - נוגעת למחנות הריכוז בגרמניה ובאוסטריה, שפנוו בדרך כלל רק בחלקם: בוכנוולד, נוינגאמה (Neuengamme), דורה-מיטלבאו (Mittelbau-Dora), זכסנהאוזן, רוונסברוק, פלוסנבורג (Flossenbürg), דכאו (Dachau) ומאוטהאוזן (Mauthausen). העברת האסירים מאושוויץ למחנות בגרמניה ובאוסטריה החלה חודשים רבים לפני ינואר 1945, ובעצם זמן קצר לאחר שחרור מיידנק. כ-65,000 מאסירי אושוויץ פונו מן המחנה במחצית השנייה של 1944, ב-130 טרנספורטים. הם הגיעו כמעט לכל מחנות הריכוז בגרמניה: בוכנוולד, דורה-מיטלבאו, פלוסנבורג, זכסנהאוזן, רוונסברוק ונוינגאמה; את האסירים שפנוו מאושוויץ ניתן היה למצוא בריכוזי תעשיית חימוש חשובים: במפעלי האסאג (HASAG) בלייפציג, היינקל-וורקה (Werke-Heinkel) באורניבורג, ומרשמיט (

¹² IMT 1166-PS, Vol. XXVII, p. 46; Martin Broszat, "The Concentration Camps 1933-45," in Hans Buchheim, et al., eds., *Anatomy of the SS State* (London: Collins, 1968), p. 504

¹³ עדות פול, אי"ש, N4/Proc/E box 223, pp.1352-1353.

Messerschmitt) בגוזן (Gusen).¹⁴ אבל לא רק למחנות בעומק גרמניה פונו האסירים מאושוויץ. מגמת ריכוז האסירים במערב והרחקתם מאזורים שעמדו בסכנת נפילה בידי הצבא האדום, הביאה עשרות אלפי אסירים בשלהי 1944 גם לגרוס-רוזן. הגיעו לשם אסירים מפלשוב, מאושוויץ וממחנות המשנה שלו. גרוס-רוזן הפך בתחילת 1945 למחנה קולט מרכזי שאליו הועברו אסירי אושוויץ בטרם המשיכו במסעות הפינוי הרצחניים לפנים גרמניה. בינואר 1945 החלו להגיע גם אסירים ממחנות המשנה של גרוס-רוזן ששכנו ממזרח לנהר האודר.¹⁵

פינוי עשרות אלפי אסירים מאושוויץ למחנות ריכוז אחרים במערב אינו ההוכחה היחידה כי באושוויץ עסקו כבר בחודשים נובמבר-דצמבר 1944 בהכנות להעביר את המחנה, על ציודו ועל אנשיו, הרחק ככל האפשר מכוחות הצבא האדום המתקדמים. כבר בספטמבר 1944 החלו אסירים לפנות את בורות הקבורה ההמוניים ולנקותם. מאמצע אוקטובר 1944 ועד לסוף אותה השנה פורקה וצנחה משרפה מס' 4, שניזוקה במרד הזונדרקומנדו בבירקנאו באוקטובר. בנובמבר-דצמבר החלו, על-פי הוראתו של הימלר, בפירוק שלוש המשרפות האחרות במחנה. ציוד טכני שהיה בהן פורק ונשלח לגרמניה. מאות אלפי פרטי לבוש של הנרצחים באושוויץ שרוכזו במחנה "קנדה", כפי שהעיד אוברשארפירר קרל רייכנבאכר (Karl Reichenbacher), שהיה אחראי לצריפי הביגוד במחנה, רוכזו ונשלחו למחנות ריכוז בגרמניה. בו בזמן החלו בחיסול שיטתי של התעודות והמסמכים שהיו במחנה, כדי למנוע את אשר קרה במיידינג, עת נפלו בידי הסובייטים תעודות רבות שלא הספיקו להשמידן בשל הפינוי הבהול. במפקד האחרון שנערך באושוויץ ב-17 בינואר 1945, יום לפני שהחל הפינוי, היו במחנה 67,012 אסירים: 31,894 במחנה הראשי ובבירקנאו ו-35,118 במונוביץ ובמחנות המשנה.¹⁶

ההכנות לפנות את אושוויץ היו, בשלב הזה, רכיב אחד בהכנות הכוללות לפינוי רחב היקף של אזרחים, שבויי מלחמה, עובדי כפייה ואסירי מחנות משלזיה עילית. ב-21 בדצמבר 1944 הורה פריץ בראכט (Fritz Bracht), הגאולייטר וקומיסר ההגנה של הרייך (Reichsverteidigungskommissare) בשלזיה עילית, על פינוי רחב היקף כזה, והדגיש את הצורך בפינויים של האסירים מאושוויץ ושל שבויי מלחמה. הוא קבע שיש לתת עדיפות לפינוי הקבוצות האלה, אפילו לפני פינוי שיירות של אזרחים או של כוחות הצבא, משום שאסירים

¹⁴ Andrzej Strzelecki, *Endphase des KL Auschwitz, Evakuierung, Liquidierung und Befreiung des Lagers*, (Krakow: Państwowe Muzeum Oświęcim-Brzezinka, 1995), pp. 106, 108-110

¹⁵ Isabell Sprenger, *Gross-Rosen. Ein Konzentrationlager in Schlesien*, (Koln: Bohlau, 1996), p. 286; בלה גוטרמן, *גשר צר אל החיים, יהודים ברשת מחנות העבודה של מחנה הריכוז גרוס-רוזן*, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת תל-אביב, 1996, עמ' 341-344.

¹⁶ Andrzej Strzelecki, "Evacuation, Liquidation and Liberation of the Camp," Franciszek Piper, Teresa Swiebocka, eds., *Auschwitz Nazi Death Camp* (Oświęcim: The Auschwitz-Birkenau State Museum, 1996), pp. 271-272

אלו הם גורם מסוכן היכול לעורר מהומות והתנגדות בקרב האוכלוסייה האזרחית. כמו כן קבעה הוראתו של בראכט כי במקרה של ניסיונות בריחה מצד האסירים או שבויי המלחמה – יש לחסלם בלא היסוס. בהסתמך על הוראותיו אלו של בראכט, הוציא מפקד משטרה מקומי בברסלאו (Breslau; Wrocław) בראשית ינואר 1945, כשבועיים לפני שהחל הפינוי הסופי והבהול של אושוויץ, הוראה על פינוי כמה מחנות משנה: מחנה ניאו-דאך (Dachs-Neu) ביאבוז'נו (Jaworzno), סוסנוביץ II (Sosnowiec II) ומחנה לאוראהוטה (Laurahütte) בסיימיאנוביצה (Siemianowice).¹⁷ אבל למרות ההוראות המוקדמות פונו מחנות ניאו-דאך וסוסנוביץ רק ב-17 בינואר 1945, והשלישי ב-24 באותו חודש.

רק במחצית השנייה של ינואר 1945 הוציא ה-HSSPF של ורצלב, אוברגרופנפירר ארנסט-היינריך שמאוזר (Heinrich Schmauser-Ernst) הוראה על הפינוי הסופי של אושוויץ. הוראת הפינוי דיברה במפורש על אסירים בריאים המסוגלים מבחינה גופנית לעמוד בתנאי הפינוי. בהיעדר הוראת הפינוי המקורית של שמאוזר קשה לקבוע את היום המדויק שבו הוצעה, אבל יש בהחלט מקום להעריך שהיא ניתנה סמוך מאוד לתחילת פינוי המחנה הראשי ומחנה בירקנאו, ב-18 בינואר, ואולי ממש בו ביום. אבל כשזו ניתנה כבר היה מאוחר מדי לארגן את פינויים המסודר של כ-67,000 אסירי המחנה הראשי ומחנות המשנה. ב-18 בינואר החל, כידוע, פינוי מבוהל וחפוז שעלה בחייהם של אלפי אסירים.

הבלבול ששרר במחצית הראשונה של ינואר 1945 בקרב הגורמים האחראים בשליזיה על הפינויים בולט לעין. הוא מתחיל כבר בהוראותיו של בראכט בדצמבר 1944, שלא נגעו בהכרח למחנות הריכוז אלא התייחסו בכלליות לפינוי הכולל של אוכלוסייה משלזיה נוכח התקרבותו של הצבא האדום. ואכן, דוחות ממקורות גרמניים מלמדים על נסיגה מבוהלת של מיליונים מאזור שלזיה בימים ההם. את הדוח הראשון כתב התובע הכללי של קטוביץ (Katowice), ואת השני כתב נשיא בית המשפט המחוזי לאזור קטוביץ ב-1 בפברואר 1945. שני הדוחות מתארים את הפינויים של קבוצות אוכלוסייה שונות משלזיה עילית - 1,500,000 אזרחים גרמנים הנסוגים בבהלה וכ-50,000 אסירים מאושוויץ.¹⁸ בראכט פעל על-פי העקרונות הכלליים שהיו פרי הנחיותיו החד-משמעיות של היטלר, שיש לפנות מאזורים הנמצאים בסכנת נפילה בידי האויב את האוכלוסייה האזרחית העובדת, המסוגלת להמשיך ולתרום למשק ולמאמץ המלחמתי במקומות אחרים. עם האוכלוסייה יש לפנות את תשתית התעשייה, את חומרי הגלם וכמובן את שבויי המלחמה.¹⁹ אבל בראכט לא היה מוסמך

¹⁷ Strzelecki, *Endphase des KL Auschwitz*, pp. 137-138

¹⁸ שם, עמ' 145-146.

¹⁹ עניין הצורך בפינוי טוטלי של האוכלוסייה, כולל בחזית המערבית, מופיע פעמים רבות ביומנו של גבלס מחודשי המלחמה האחרונים, במיוחד ברישומים שלאחר פגישותיו עם היטלר: Hugh Trevor-Roper, ed., *Final Entries 1945. The Diaries of Joseph Goebbels* (New York: Putnam's Sons, 1978), pp. 32, 67, 136, 161

להורות ישירות למפקד אושוויץ על פיניו המחנה. זו הייתה סמכותו של ה-HSSPF, ובמקרה זה של שמאוזר. אך את השתתותו של שמאוזר אופף סימן שאלה גדול, שהרי יכול היה להוציא הוראת פיניו כוללת מוקדם יותר, וייתכן שאז היה מצליח פיקוד המחנה לארגן פיניו מסודר יותר. כאן יש מקום לבחון פעם נוספת את הוראותיו של הימלר, שהיו מקור הסמכות העליון של ראשי הס"ס והמשטרה.

מתי, אם כן, העביר הימלר פקודה על פיניו כולל של המחנות? האם כוונה לכל המחנות במזרח בו-זמנית? האם הוא היה זה שעמד מאחורי פקודת הפיניו בינואר 1945, או שמא היה זה היטלר עצמו? מדוע היה צורך בהוראה נוספת על זו שכבר הועברה ביוני 1944, ולאחר מכן גם באוקטובר 1944?

ההוראות שיצאו בקיץ-סתיו 1944 היו ידועות למפקדי המשטרה והס"ס בפולין או בפרוטקטורט. לדוגמה, קרל הרמן פרנק (Karl Hermann Frank), ה-HSSPF של בוהמיה, שמקום מושבו היה בפראג, היה אחראי מאפריל 1944 גם לאזור הסודטים, שם היו ממוקמים 13 מחנות משנה של גרוס-רוזן. בנובמבר 1944 הוא פנה למפקד גרוס-רוזן, שטורמבנפירר יוהאנס האסברוק (Johannes Hassebroek), והנחה אותו שהוראותיו של הימלר בדבר סמכויות מפקדי המשטרה מיוני 1944, הנוגעות לפיניו המחנות במקרה של התקרבות כוחות האויב, חלות גם על 13 המחנות שהיו בתחום אחריותו.²⁰ אבל ספק גדול אם ענו ההוראות האלה גם על הצרכים שנוצרו בינואר 1945. אוסוולד פול העיד כי באוקטובר 1944 הוצא עניין הטיפול בשטוטהוף מידי והועבר לידי מפקד הס"ס והמשטרה בדנציג, קצמן. זה היה שלב מוקדם בהכנות לפיניו המחנה, שכן לכל הדעות נדרשו כחודשיים נוספים כדי לגמור את ההכנות. כאשר הגיע הצורך לפנות את אושוויץ ואת גרוס-רוזן – לא הספיקו להוציא הוראות מכינות, כיוון שהתקדמות הסובייטים תפסה את הגורמים המקומיים לא מוכנים ולא מאורגנים.²¹ במילים אחרות, הוראותיו של הימלר ב-1944 לא נתפסו על-ידי ה-HSSPF במקומות השונים, ובוודאי לא על-ידי מפקדי המחנה, כהוראות גורפות המחייבות התארגנות מוקדמת לקראת מצב המוגדר כמדיניות כוללת – הצורך בפיניו מוחלט ומקיף של כל מחנות הריכוז ושל כל האסירים. בחורף 1944/45 היה זה בחזקת החלטות מקומיות. שמאוזר, מכל מקום, לא ראה בהוראותיו המוקדמות של הימלר ביחס לשטוטהוף הוראות המחייבות גם אותו לאושוויץ ולגרוס-רוזן, שני המחנות הגדולים שהיו בתחום סמכותו. הוא היה זקוק להוראה נוספת מהימלר, זו שהגיעה בינואר 1945.

ב-12 בינואר 1945 החלה מתקפת החורף הגדולה של הצבא האדום; תכניותיו המבצעיות היו לנסות ולסיים את המלחמה באירופה בתוך 45 יום. בתוך פחות משבועיים הגיעו הסובייטים מעט מזרחית לדנציג בצפון פולין, ושחררו את רוב שטחה של שלזיה בדרום-

²⁰ Sprenger, *Gross-Rosen*, p. 293

²¹ עדות פול, אי"ש, N4/Proc/E box 223, p. 1343

מערב.²² ב-19 בינואר 1945 העביר פול הוראה לאנשיו במחנות הריכוז באוסטלנד וברוסיה-צפון (Nord-Ostland und Russland), שבה הודיע כי האחריות על המחנות בשטחים האלה מועברת לאוברגרופנפירר פרידריך יקלן (Friedrich Jeckeln), ה-HSSPF של אוסטלנד. הסמכויות הועברו מיד, ואנשי משרדו של פול באזור נצטוו לחזור מיד לברלין.²³ חידוש רב לא היה בהוראה הזאת, שכן הסדרים אלו כבר נקבעו חודשים קודם לכן. יתרה מזאת, ההוראה פיגרה אחרי המציאות בחזית, שכן הצבא האדום הגיע בימים ההם אל פאתי דנציג. מכאן שמדובר היה במחנות הריכוז באזור הבלטי, כלומר שטוטהוף ומחנות המשנה שלו. ואכן, כבר ב-20 בינואר החל פינוי אסירים מכמה מחנות משנה.²⁴ פול עצמו זכר כי ההוראות בנוגע שטוטהוף ניתנו כבר באוקטובר 1944 על-ידי הימלר, אם לא על-ידי היטלר.²⁵ מדוע, אם כן, צריך היה להורות על כך גם בינואר 1945? נראה כי פול היה זקוק לחזור על ההנחיות האלה פעם נוספת, שכן בינואר 1945 היה הדבר כרוך בהוראה העדכנית והכוללת שהוציא הימלר על פינוי המחנות. ניסיון להעריך את המועד שבו הוצאה הוראת הימלר מצביע, אם כן, על השבוע שבין 12 ל-19 בינואר 1945. ייתכן כי התרחש הדבר סמוך למועד שבו הוצאה הוראתו של פול.

פול רצה להתחמק מכל קישור עם עניין פינוי המחנות. היה ברור לו כי הוא יתנהל באנדרלמוסיה מוחלטת תוך גרימת סבל קשה לאסירים, ועל כן לא רצה להיות מזוהה עם משרדו או עם האנשים הכפופים להוראותיו.²⁶ להערכתו היה על מה להישען: על-פי עדותו של רודולף הס, לא הייתה הוראתו של הימלר בינואר 1945 ברורה לחלוטין, לפחות במה שקשור לגורל האסירים. לדבריו, ההוראה שהועברה לראשי הס"ס והמשטרה קבעה שההחלטה אם לפנות את המחנה או להסגירו על יושביו לידי צבאות האויב נתונה במלואה בידיהם.²⁷ לעומת זאת, בזיכרונותיו הוא מספר שביקר אצל שמאוזר במפקדתו בוורוצלב, עת הסתובב בשליזיה בינואר-פברואר 1945, השבועות שבהם צעדו עשרות אלפי אסירי אושוויץ וגרוס-רוזן בדרכי צעדות המוות מערבה ודרומה. הוא ניסה לשכנע את שמאוזר להפסיק את טירוף הפינוי ולהורות על ביטול הפקודה שכבר העביר, על פינוי גרוס-רוזן. לדברי הס, הראה לו שמאוזר הוראה מפורשת של הימלר שבה נאמר כי אין להשאיר בתחום אחריותו ולו גם

²² Weinberg, *A World at Arms*, pp. 800-801

²³ איו"ש, NO-2130, N4/7/G file 240; חקירתו של יוסף ווגט (Joseph Vogt), ראש מחלקה A-IV ב-WVHA, משפט פול, איו"ש, N4/Proc/E, box 225, p. 2855.

²⁴ Marek Orski, *The Last Days of Stutthof* (Gdansk: Muzeum Stutthof w Sztutowie, 1995), p. 67

²⁵ עדות פול, איו"ש, N4/Proc/E box 223, p. 1343.

²⁶ בעדותו במשפטו קבע פול, בניסיון להתנער מכל אחריות לפינוי המחנות, שהיה ברור לו בסתיו 1944 כי אילו לא הייתה מתקבלת ההחלטה שהאסירים צריכים לעבור ממקום למקום בתנאי החורף הקשים, לא היו מתרחשים מעשי הזוועה של הפינוי וצעדות המוות. עדות פול, איו"ש, N4/Proc/E box 223, p. 1364.

²⁷ עדות של רודולף הס, *IMT*, vol. XI, p. 407.

אסיר בריא אחד שטיפול בידי כוחות האויב. שמאוזר, כ-HSSPF, היה אחראי אישית לביצוע ההוראה.²⁸

עד כמה היו הוראותיו של הימלר בחורף 1944/45 בלתי מובנות עד תומן ניתן ללמוד ממקור נוסף. הרוזן גיאורג-הניג גראף פון באשביץ-בר (Henning Graf von Bassewitz-George) - Behr) היה המפקד העליון של הס"ס והמשטרה שבתחום אחריותו היה מחנה הריכוז נוינגאמה. גם הוא ידע, בשלב מוקדם למדיי, על כוונותיו של הימלר בעניין פינוי המחנות; כבר באביב 1944 עלה הדבר בשיחה שקיימו השניים. את פקודתו של הימלר על הפינוי קיבל לידיו רק במרס 1945, אך לא זכר במדויק אם זו הוצאה כבר בדצמבר 1944 או מעט מאוחר יותר. בהוראה שהגיעה לידי נאמר במפורש כי הפירר "עושה אותך [את ראש הס"ס והמשטרה] אחראי אישית לכך. . . שאף אסיר של מחנות הריכוז לא יפול חי בידי כוחות האויב" (Der Führer macht Sie persönlich dafür verantwortlich, dass kein KZ-Häftling lebend in die Hand des Feindes fällt).²⁹

לא ניתן לקבוע חד-משמעית למה התכוון הימלר, שייתכן כי העביר הוראה שנתן היטלר עצמו, בנוסח זה של הפקודה. אבל מה שהיה חשוב באותם הימים היו המסקנות שהוציאו הגורמים שעל שכמם הייתה מוטלת האחריות להוציא אל הפועל את ההוראות האלה; כמה מהם - מפקדי הס"ס והמשטרה המקומיים, ובעיקר מפקדי המחנות - הבינו כי ההוראות באו ישירות מהפירר. המידע על הכוונה שלא לאפשר את נפילת אסירי מחנות הריכוז בידי כוחות האויב לא היה חסוי, והיו שחששו מפני הבעיות שמסתתרות מאחורי הנחיות לא ברורות אלו, כבר בשלב מוקדם ביותר. אחד המפקדים במחנות המשנה של נוינגמה, הנובר-שטוקן (Stöcken-Hannover) - קורט קלבק (Kurt Klebeck) - העיד במשפטו שכבר בקיץ 1944 יזם ישיבת עבודה שבה השתתפו גם באשביץ-בר ומפקד נוינגמה מקס פאולי (Max Pauly). הוא ביקש לדעת ישירות מהממונים עליו למה מתכוונת ההוראה שאין לאפשר נפילתו של שום אסיר בחיים בידי כוחות האויב. בתקופה המוקדמת הזאת, כאשר הסכנה למחנות באזור גרמניה הצפון-מערבית עדיין הייתה רחוקה, קבעו האחראים לביצוע הוראותיו של הימלר כי במקרה כזה יש לפנות באמצעות רכבת את האסירים החולים ואת אלו שאינם מסוגלים להתפנות ברגל. יעד הפינוי - המחנה הראשי של נוינגמה.³⁰

שונה היה המצב חצי שנה לאחר מכן, בינואר 1945: המנגנון המחוזי והמקומי במחנות הריכוז בפולין ניצב בפני משימה שלא היה ניתן להוציאה אל הפועל מבלי שתלווה בייסורים, בסבל ובמוות. בידי היו הוראות מבולבלות שהתקבלו מאת הגורמים האחראים (הימלר או

²⁸ הס, הקומנדנט מאושביץ, עמ' 149.

²⁹ רישום חקירתו של באשביץ-בר, 12 בפברואר 1946, PRO, WO 309/408, p. 2.

³⁰ Herbert Obenaus, "Die Räumung der hannoverschen Konzentrationslager im April 1945," *Konzentrationslager in Hannover, KZ-Arbeit und Rüstungsindustrie in der Spätphase des Zweiten Weltkriegs*, II (Niedersachsen und Bremen: August Lax Hildesheim, 1985), p. 496

פול). יתרה מזאת, הוראת הימלר על פינוי כולל ומידי הגיעה למחנות בפולין רק באמצע ינואר 1945, אם לא במחציתו השנייה של החודש. ייתכן כי לשמאוזר בוורוצלב - וממנו לשטורמבנפירר ריכרד בר (Richard Bear), מפקד אושוויץ בעת הפינוי - הגיעה סמוך מאוד למועד שבו חצו טורי האסירים את שער המחנה ב-18 בינואר, או אפילו לאחר מכן.

הוראת שמאוזר לפינוי אושוויץ ומחנות המשנה שלו הוציאה, מ-17 עד 21 בחודש, כ-56,000 אסירים למסע פינוי שנמשך שבועות, שבמהלכו קיפחו אלפים מהם את חייהם.³¹ מ-12 בינואר 1945, בעקבות המתקפה של הצבא האדום, התמוטט כל מערך הצבא הגרמני באזור. הפינוי התרחש בחורף קשה, בלחץ של זמן, כשהדרכים בשלזיה עמוסות פליטים, אזרחים הנמלטים על נפשם, שבויי מלחמה ושיירות צבא העושות דרכן מערבה. אבל מעבר למהומה הכוללת שהפכה את כל הנסיגה משלזיה למציאות כאוטית הקשה לתיאור, יש לנסות ולהבין מה היו ההוראות שהועברו משמאוזר לבר, וממנו לאחראים על שיירות הפינוי; ההוראות האלה קבעו במידה לא מבוטלת את גורלם של האסירים. ניתן להניח כי שמאוזר העביר לבר את הוראת הפינוי בניסוחה המקורי של הימלר - שאין להשאיר את אסירי המחנות מאחור, חיים, בעת הנסיגה. וילהלם ריישנבאק (Wilhelm Reischenbeck), איש ס"ס ששירת באחד ממחנות המשנה של אושוויץ, סיפר כי ב-17 בינואר 1945 נמסרה לו הוראתו של בר על התחלת הפינוי. נאמר בה במפורש שאסירים אשר אינם מסוגלים להמשיך וללכת יועברו לסוף הטור, ושם יש לירות בהם בלא היסוס. כך צריך היה לנהוג גם בחולים שלא היו מסוגלים לצאת לצעדת הפינוי.³² האם התוספת הזאת להוראת הפינוי של הימלר היא פרי יזמתו של שמאוזר או של בר? תשובה על כך לא ניתן לתת. מכל מקום ברור כי לא הקדיש בר תשומת לב קפדנית לתכנון הפינוי, ומיהר - עם מפקדים ועם בעלי תפקידים בכירים אחרים בצוות המחנה - לסגת ממנו ולהגיע לגרוס-רוזן.³³ שם הייתה צריכה להשתכן המפקדה הזמנית והעורפית של אושוויץ, ולשם גם יועדו להגיע רבים מבין האסירים שיפונו מהמחנה.³⁴

אבל למרות חוסר הארגון והיעדר הוראות ברורות, תפסו יזמה כמה ממפקדי מחנות המשנה ובעלי תפקידים מן השורה במערכת, וניסו להכין את המחנה שאותו היו אחראים לפנות. אסירי מחנה המשנה של אושוויץ - יניאגרובה (Janinagrube), הסמוך לעיירה הפולנית ליביאז' (Libiąż), קיבלו ב-14 או ב-15 בינואר (שלושה או ארבעה ימים לפני פינוי המחנה) כמויות לחם גדולות מהרגיל ונמסר להם שעליהם לשמור על המזון הזה כי לא יגיעו כיכרות

³¹ Strzelecki, *Endphase des KL Auschwitz*, pp. 141-143

³² שם, עמ', 150-151.

³³ הס, *הקומנדנט מאושביץ*, עמ' 267.

³⁴ גוטרמן, *גשר צר אל החיים*, עמ' 339-342.

לחם נוספים למחנה לפני שיעזבו אותו.³⁵ לפעמים נמסרו לאסירים ביום הפינוי הנחיות כלליות ומידע מסוים על שעתיד להתרחש. קבוצה של אסירים במחנה סוסנוביץ II נאספה בהוראת זקן הבלוק (Blockälteste) ב-17 בינואר, יום פינוי המחנה, כדי לשמוע את דבריו המרגיעים: "לא, אל תפחדו! לא עומדים לירות בנו. הם לוקחים אותנו עמם לדרך. כבר הביאו עגלות, אלא שסוסים הם לא מצליחים עדיין להשיג. נראה שאנחנו נצטרך לדחפם".³⁶

כמה אסירים שהמתינו ב-20 בינואר 1945 עם אלפים אחרים בגלייניצה (Gliwice) לרכבות שיפנו אותם מערבה, שמעו אנשי ס"ס משוחחים ביניהם על שעתיד להתרחש עם האסירים. הם אמרו כי הגרמנים זקוקים לאסירים האלה כדי שישמשו בעבורם "חגורת ביטחון" בפני המתקפה הרוסית שהודפת אותם מערבה.³⁷

תוצאותיה של המהומה וקריסת המנגנון הפיקודי ברשת המחנות בשלזיה ניכרו בדרכי הפינוי העמוסות. אחד מטורי האסירים שיצאו את שערי בירקנאו ב-18 בינואר 1945 כלל כ-3,000 אסירים, כמעט כולם יהודים ממוצא הונגרי, צרפתי, פולני וגרמני. כרבים מטורי האסירים המתפנים מהמחנה הראשי וממחנות המשנה, היה יעדם העיירה גלייניצה. העיירה הזאת, הנמצאת כ-50 ק"מ מצפון-מערב לבירקנאו, הפכה להיות בשבוע השלישי של ינואר 1945 למרכז העיקרי שאליו זרמו עשרות אלפי אסירים; שם הם הועלו על רכבות והמשיכו לגרמניה או בצעדת פינוי לגרוס-רוזן ולמחנות אחרים. על הקטע הראשון של צעדת המוות הזאת, מהמחנה לעיירה מיקולוב (Mikołow), מרחק של 32 ק"מ, אין פרטים רבים, אך ככל הנראה, בעת שהותם במיקולוב ב-19 בינואר 1945 נרצחו בין 300 ל-400 אסירים שלא יכלו להמשיך ולצעוד.³⁸ עוד 25 ק"מ עשתה קבוצת האסירים עד שהגיעה ב-20 בינואר לגלייניצה. יום לאחר מכן הועלו האסירים על רכבות והוסעו דרומה, עד העיירה ז'נדובקה (Rzędówka). משם הם המשיכו את מסלול הפינוי ברגל. 13 שנה לאחר שהגיעו האסירים לז'אודובקה נחפרו והוצאו מקבר האחים שהתגלה בעיירה 288 גוויות כדי להעבירן לקבורה הולמת בגלייניצה ובמקומות אחרים.³⁹ מידע על רציחות ועל קברי אחים של אסירים שמצאו את מותם בצעדת המוות הזו נאסף כבר בסוף ינואר ובראשית פברואר 1945 בעיירות ובכפרים נוספים שבהם עברו האסירים: קאמיין (Kamień), מלינה (Młyny) וריבניק (Rybnik). ב-31 בינואר 1945 הגיעו האסירים לקלודזקו (Kłodzko); בדרכם חצו את גבול פולין, נכנסו לתחומי הפרוטקטורט, עברו דרך רייכנאו (Reichenau), ונכנסו שוב לשלזיה. רק 1,400 מהם נותרו בחיים לאחר 13 יום של צעדת המוות. מסע התלאות הזה נמשך במהלך חודש

³⁵ עדות של דוד וולף, איו"ש 03/5418.

³⁶ עדות של צבי ברלב (הנריק בלייכר), ארכיון מורשת - גבעת חביבה (א"מ), A.860.

³⁷ Jan Delowicz, *Śladem krwi* (Katowice: Towarzystwo Opieki nad Oświęcimiem, 1995), p.14

³⁸ U.N.R.R.A – Central Tracing Bureau, Intelligence Section: "Death Marches—Routes and Distances", 28 במאי 1946, איו"ש 018/276, עמ' 9.

³⁹ Delowicz, *Śladem krwi*, p. 23

פברואר, על פני סדרה ארוכה של עיירות ומקומות, לאורך כ-190 ק"מ, עד שבראשית חודש מרס 1945 הגיעו 400 אסירים תשושים לילניה-גורה (Góra-Jelenia). ככל הנראה הם הוכנסו שם לאחד ממחנות העבודה שהיו במקום, שכמה מהם המשיכו להתקיים עד מאי 1945.⁴⁰

שטוטהוף

מתקפת החורף הסובייטית הכניסה לכוננות פינוי גם את מחנה שטוטהוף בינואר 1945. אבל שם התהליך היה מעט שונה. כזכור, הדיונים המוקדמים והנחות העבודה הראשונות ביחס לפינוי המחנה התקיימו כבר בסתיו 1944. ארבעה ימים לאחר שהחלה המתקפה הגדולה של הצבא האדום, ב-16 בינואר 1945, הוציא ה-HSSPF בדנציג, פריץ קצמן, הוראה שלפיה נכנס לתוקף מצב החירום (Fall-Eva) שתכליתו פינוי כולל של האוכלוסייה באזור הבלטי ובצפון פומרניה, ובמסגרת הזאת גם פינוי שטוטהוף.⁴¹

פול-ורנר הופה, מפקד שטוטהוף, הוציא ב-22 בינואר 1945 הוראה מפורטת על פינוי המחנה. לפי ההוראה היה הפינוי צריך להתחיל ב-25 בינואר בשעה 06:00. בהוראתו טרח הופה והזכיר במפורש שאת פקודת הפינוי נתן ה-HSSPF קצמן. בהוראה נאמר שיש להשאיר במחנה את האסירים החולים אשר אינם מסוגלים להתפנות. כממונה על ארגון הפינוי וכמפקדו מינה הופה את מפקד המשמר (Schutzhaftlagerführer) האופטשטורמפירר תיאודור מאייר (Theodor Mayer). לצדו מונו קצין נוסף ואחד מרופאי המחנה, ד"ר לאוב (Laub). ד"ר לאוב מילא תפקיד חשוב בארגון הפינוי, בהתחשב בעובדה שתשושים וחולים היו צריכים להישאר במקום. בהמשך קובעת הפקודה שהכיוון הכללי של הפינוי יהיה מערבה, לכיוון העיר לנבורק (Łębork), ומתווה את מסלולו. כן מפרטת ההוראה את מספר טורי האסירים שייצאו, את מספר השומרים המלווים, את דרכי ההצטיידות וכד'. ההוראה גם אומרת מה יש לעשות באסירים שימותו במהלך צעדת הפינוי – יש להעביר את הגויות למקום אחד ולקברן במרוכז. על המקרים האלה יש לדווח למפקד הפינוי, מאייר.⁴²

התכנון המדויק, שניסה לפתור את הבעיות הכרוכות במבצע לוגיסטי כה מסובך של פינוי 46,331 אסירים שהיו במחנה הראשי ו-22,521 (מהם 18,627 יהודים) במחנות המשנה,⁴³ הושלם בהוראה נוספת שהוציא הופה ביום תחילת הפינוי עצמו, ב-25 בינואר 1945. ההוראה, שותרתה "תכנית נסיגה" (Ablaufplan), היא למעשה תכנית מפורטת של מסלולי

⁴⁰ דוח חקירה – אונר"א, עמ' 9a.

⁴¹ Janina Grabowska, *Marsz śmierci, Ewakuacja piesza więźniów KL Stutthof i jego podobozów, 25 Stycznia – 3 Maja 1945*, (Gdansk: Muzeum Stutthof w Sztutowie, 1992), p. 13

⁴² Einsatzbefehl Nr. 3) (NO-3796, 22 בינואר 1945, אי"ש, JMI/2091.

⁴³ על-פי נתוני מפקד האסירים האחרון שנערך במחנה ב-24 בינואר 1945: Grabowski, *Marsz śmierci*, p. 53; Orski, *The Last Days*, p. 67.

הפינוי. היא כוללת את דרכי ה"נסיגה" ואת שעות היציאה של טורי האסירים היוצאים לדרך ברגל: הראשון היה צריך לצאת לדרך בשעה 06:00 כמתוכנן, ואחריו טור מס' 2, מס' 3 וכו'. טור האסירים מס' 6 היה צריך לעזוב את שטוטהוף בשעה 10:00 בבוקר. לשני טורים נוספים (מס' 7 ו-8) נקבעו דרכי פינוי אחרות. כל טורי הצועדים כונו לעיירה מיקושבו (Mikoszewo), השוכנת מערבית לשטוטהוף, ומשם המשיכו לצפון-מערב פומרניה. כמה מטורי האסירים פונו אחר כך לכיוון חוף הים הבלטי, רובם לעיר פוצק (Puck).⁴⁴

הארגון המוקדם יצר לכאורה תבנית פינוי מסודרת ומאורגנת. ב-25 בינואר 1945 בשעה 04:00 בבוקר הוצאו אסירי המחנה למגרש המסדרים, ועל-פי ה"בלוקים" שבהם שכנו חולקו לטורים אשר החלו לצאת מהשער בזה אחר זה. בכל הטורים היו, בלא אבחנה, אסירי המחנה: פולנים, רוסים, ליטאים, צ'כים, הונגרים, נורווגים, איטלקים, גרמנים – בני כל הלאומים שהיו אסירים בשטוטהוף. ביניהם היו גם האסירים היהודים. כל אסיר קיבל לפני צאתו 500 גרם לחם ו-120 גרם מרגרינה.⁴⁵ אבל ההוראות לא היו ברורות לחלוטין, במיוחד בעניין הנשארים במחנה לאחר פינויו. הופה העיד לאחר המלחמה כי נוכח התקדמות החזית עלתה בעיית החולים שלא היו מסוגלים לצאת לפינוי הרגלי. בניגוד להוראות שהעביר ב-22 בינואר, נתן לו קצמן כמה ימים מאוחר יותר (לדבריו זה היה ב-26 או ב-27 בינואר) הוראה מנוגדת, שעל פיה כל החולים, בלי כל התחשבות במצבם, צריכים לצאת בצעדות הפינוי. בסופו של דבר, לאחר שעזבו טורי האסירים את שער המחנה ב-25 וב-26 בינואר, נותרו בו כ-11,000 אסירים; אלו היו עובדים שהוגדרו עובדים חיוניים מבחינה כלכלית, עובדי סדנאות או עובדים במינהלת המחנה.⁴⁶

לעומת התכנון המוקדם וההוראות הכתובות שקבעו את דרכי פינוי המחנה הראשי ואת מועדיו, אין בהוראותיו של הופה כל התייחסות למחנות המשנה. בעשרות מחנות המשנה הקטנים שהשתרעו ממזרח פרוסיה ועד דרום מחוז דנציג וצפון פומרניה (על-פי החלוקה האדמיניסטרטיבית הגרמנית), התרחשה (בכמה מקומות כבר מדצמבר 1944) דרמה מעוררת אימה. אלפי אסירים מצאו את מותם בצעדות האלה, רבים מהם אסירות יהודיות ממוצא הונגרי ופולני.

כ-200 נשים יהודיות פונו משאוולי (Siauliai; Shawli) לשטוטהוף ביולי 1944 והגיעו לאחר זמן קצר למחנה המשנה שטיינורט (Steinort). העבודה במקום לא הייתה מוגדרת ממש: חפירת תעלות, עזרה בעבודות חקלאיות בסביבה ועבודות שירותים שונות. התנאים במקום לא היו קלים, אך ניתן היה להשלים את מנות המזון החסרות בעזרת איסוף ירקות בשדות שבהם עבדו. בדצמבר 1944, נוכח התקדמות החזית, פונה המחנה למחנה המשנה לנשים

⁴⁴ JM/2091 (Ablaufplan) NO-3797, 25 בינואר 1945, אי"ש JM/2091.

⁴⁵ Grabowski, *Marsz śmierci*, pp. 15-16.

⁴⁶ רישום מחקירתו של פול-ורנר הופה על פינוי שטוטהוף, 24 באוגוסט 1946, אי"ש, JM/3993 (Akt. 4160). Orski, *The Last Days*, p. 70; p. 53.

פרושץ'-גדנסקי (Gdanski-Pruszcz), מדרום-מערב לשטוטהוף. היה זה פינוי שלא הזכיר במאומה את שנקבע בהוראותיו של הופה:

התחלנו ללכת ברגל, היה זה סוף 1944, חורף ושלג וקור. לבשנו רק בגדי קיץ, סמרטוטים מרופטים, בלי גרביים ועם נעליים קרועות. . . בדרך מצאתי זוג נעלי עץ אשר נותרו מטרנספורט אחר. גם בגדים התגוללו בדרך הזאת אבל לא נגענו בהם. רק נעליים לקחנו. כל הדרך הייתה זרועה הרוגים, דם, בגדים מפוזרים. . . בלילות היו מכניסים אותנו לגורן. אוכל לא נתנו לנו בכלל.⁴⁷

אבל הדוגמה הקיצונית ביותר למציאות ששררה במערך מחנות המשנה של שטוטהוף, במיוחד בפרוסיה המזרחית, היא זו של מחנות המשנה באזור קניגסברג (Königsberg). בין 15 ל-20 בינואר פונו מכמה מחנות באזור בין 5,000 ל-7,000 אסירים יהודים, רובם נשים, ורוכזו במחנה קניגסברג. משם המשיכו את צעדת המוות לכיוון החוף הבלטי, אל העיירה פלמניקן (Palmnicken).⁴⁸ חמשת-ששת המחנות האלה היו אז במצב קשה; הם היו מרוחקים מהמחנה הראשי ולא הגיעו אליהם כלל הוראות מסודרות. התקדמות החזית הלכה וסגרה בפניהם את אפשרות הפינוי הרגלי-יבשתי מערבה או דרומה, ודרך הנסיגה היחידה שנותרה הייתה דרך הים. בהתייעצות במשרדי הגאולייטר של פרוסיה המזרחית, אריך קוך (Erich Koch), התקבלה כנראה החלטה להוביל את האסירים למכרה נטוש על חוף הים בפלמניקן ולנסות לחסלם שם באמצעות הזרמת גזים או שימוש בחומר נפץ. לתכנית הזאת היו שותפים קציני ס"ס מקומיים, אנשי ארגון טוט (Organisation Todt) ומפקדי מחנות המשנה שאסיריהם פונו לפלמניקן.

לאחר שיצאו האסירים מקניגסברג החל מסע רצח רצוף, שהתנהל בקור עז ובדרכים עמוסות שלג. האסירים התשושים (בעיקר האסירות) נורו בלא אבחנה בידי השומרים והמלווים; היו בהם אנשי ס"ס, יחידות של כוחות עזר אוקראינים ואנשי ארגון טוט. עם הגיעם לפלמניקן התחולל במקום טבח נוראי שבו נרצחו במכונות ירייה אלפי אסירים על חוף הים ממש. לאחר המלחמה הוערך שנרצחו במקום 3,000 אסירים. רק כ-200-400 שרדו את צעדת המוות מקניגסברג.⁴⁹

קיצוניותו של מבצע הרצח ההמוני הזה והתנאים שבהם התרחש שופכים אור על הדרך שבה פעלו מקבלי ההחלטות ברמה המקומית של הנהגת מערך המחנות. הטבח בקניגסברג ובפלמניקן לא היה אירוע של התפרצות אלימה מקומית, או חיסול של אסירים תשושים שאין

⁴⁷ עדות של מינה לויפגרבר (מיכלובסקי), א"מ, A.229.

⁴⁸ שמואל קרקובסקי, "מצעדי המוות ממחנות-המשנה של מחנה הריכוז שטוטהוף במחוז קניגסברג", ילקוט מורשת, 59 (אפריל 1995), עמ' 75.

⁴⁹ איו"ש, TR-10/1327, ע"מ 44, 90, 229-230, 319-320, 912, 1221-1228, 1982; "טבח אסירים יהודים בחצי-האי זמלנד (Samland) – תעודות", יד ושם – קובץ מחקרים, כ"ד (תשנ"ה), עמ' 282-284, 294-292; עדות של צלינה מניילביץ', איו"ש, 03/1108.

בכוחם להמשיך ולצעוד. נראה שהייתה זו החלטה שהתקבלה בצורה מסודרת על-ידי הפיקוד המקומי של המחנות באזור הזה, אשר מצא עצמו בלא הוראות מסודרות, בלא מסלולי פינוי ובמצב שבו הלכה החזית וסגרה על סיכויי ההיחלצות והנסיגה מערבה. הסיכוי להתפנות מערבה במצב הזה, כאשר יש לדאוג לאלפי אסירים, נוסף לכל יהודים, היה אפסי. זו המציאות שבה התקבלה ההחלטה המסודרת לרצוח את כל האסירים במהלך הנסיגה והפינוי.

גרוס-רוזן

פינוי מחנה גרוס-רוזן והנסיגה ממנו בסוף ינואר ובתחילת פברואר 1945 אך מחזקים את המסקנה בדבר הבלבול והמבוכה ששררו במערכת בשבועות ההם. כזכור, הופנו למחנה אלפי אסירים ממחנות משנה שפוננו מערבה בשל המתקפה הסובייטית. גרוס-רוזן גם הפך להיות מחנה קולט של אסירים שפוננו מאושוויץ. הצפיפות בצריפי המחנה הראשי בעקבות הנסיגה המבוהלת מאושוויץ הפכה בסוף ינואר 1945 לבלתי נתפסת: בצריפים שבדרך כלל שהו בהם 100-200 אסירים, הצטופפו עכשיו 300, 400 ובמקרים מסוימים אפילו 1,800-1,500 אסירים.⁵⁰

מובן שלא התאפשר להמשיך ולהחזיק את המחנה במצב הזה לאורך זמן. בתקופה הקצרה הזאת, שנמשכה כשבועיים, התרחשו במקום מחזות נוראים של סבל ומוות: אלפי האסירים הכלואים בצריפים היו רעבים ותשושים, ושיעור התמותה היה גבוה. ערמות של גוויות התגוללו מאחורי צריפי האסירים ולעתים גלשו והתגלגלו מטה, במדרון שמאחורי המחנה.⁵¹ לפיקוד המחנה היה ברור כי במצב הזה היה צורך למהר ולפנות את האסירים מערבה, למחנות אחרים בגרמניה ובאוסטריה או למחנות משנה עורפיים בפרוטקטורט. גם התקרבות הכוחות החזית הפכה את הבעיה לבווערת. יש להניח שהוראתו של שמאוזר בשבוע השלישי של ינואר הייתה ידועה למפקד גרוס-רוזן, האסברוק, במיוחד לאחר שהגיעה למחנה הזה צמרת הפיקוד של אושוויץ. השאלה שנותרה הייתה לאן בדיוק יש להעביר את האסירים, ואת התשובה עליה ניתן היה לקבל רק מברלין.

אף שמחנות משנה מרוחקים של גרוס-רוזן פונו כבר באמצע ינואר 1945 והאסירים (או האסירות) שהיו בהם הועברו אל המחנה הראשי,⁵² רק ב-6 בפברואר 1945 התקבלה הנחיה ברורה לאן יש להעביר את עשרות אלפי האסירים. באותו היום הגיע למחנה מברק שהועבר מאורנינבורג (שכנראה התקבל בגרוס-רוזן רק ב-7 בחודש), שהודיע כי ידועה היטב הוראתו

Isabell Sprenger, "Das KZ Gross-Rosen in der letzten Kriegsphase," in Ulrich Herbert, Karin Orth, Christoph Dieckmann, eds., *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager, Entwicklung und Struktur*, II (Göttingen: Wallstein, 1998), p. 1115

⁵¹ עדויות של: אברהם וולמאן, איו"ש, M-1/E 1000/888; אריה האי, 03/3941; אלי אבידן, 03/7365.

⁵² Sprenger, "Das KZ Gross-Rosen," p. 1121; גוטרמן, *גשר צר אל החיים*, עמ' 347-348.

הוראתו של ד"ר מנגלה מ-5 בפברואר,⁵³ וכי יש לדאוג שיישאר הפיקוח על פינוי האסירים בידי שמאוזר. כמו כן נכתב במברק שהמחנות המתאימים לקליטת האסירים הם בוכנוולד, מיטלבאו ופלוסנבורג. על המברק חתום: מוזר (Moser).⁵⁴

לפי עדותו של קרל זומר (Karl Sommer), ראש מדור D-II-1 במשרד הפיקוח המרכזי של המחנות, קרא לו הממונה עליו, שטנדרטפירר גרהרד מאורר (Gerhard Maurer), לשיחה בינואר 1945, לאחר שיצא הס לשלזיה בהוראתו של פול. מאורר היה מאז 1942 ראש מחלקה D-II במשרד הפיקוח של המחנות, שהיה אחראי לגיוס אסירי המחנות ולהצבתם במקומות עבודה. הוא הודיע לו כי עליהם למצוא בדחיפות מקומות שבהם נחוצים אסירים לעבודה, ולהעביר את המידע הזה לאושוויץ, כדי שניתן יהיה לקלוט כמה שיותר אסירים במחנות בתחומי הרייך. זומר אמר כי מינואר 1945 השתנתה כל התמונה ביחס להעסקת אסירי המחנות. מפעלים נסגרו, פחתו ההזמנות של התעשייה הפרטית לכוח אדם, קוצצה האספקה במוצרים חיוניים, והלך ופחת מספר האסירים שניתן היה להעסיקם דרך משרדו של אלברט שפאר (Albert Speer). שטנדרטנפירר הנס מוזר היה ממלא מקומו של מאורר, שבינואר 1945 היה עסוק בניסיונות לעבור ולשרת ביחידה לוחמת.⁵⁵

בינואר 1945 נשארו במשרד הפיקוח על המחנות לא יותר מארבעה-חמישה קציני ס"ס בתפקידים בכירים. רוב מדורי המשרד לא היו מאוישים, והתפרקותו הייתה ברורה לעין כול. אבל למרות זאת לא היה בסמכותו של פקיד בדרגה בינונית כמוזר, שזה מקרוב התמנה לתפקידו, לתת הוראות על פינוי מחנה ריכוז. מברקו למפקדת גרוס-רוזן ב-6 בפברואר 1945 לא היה, אם כן, הוראה על פינוי המחנה; הוא אישר שמקור הסמכות בעניין הפינוי הוא שמאוזר, ובכך לא היה כל חידוש. נוסף על כך היה בו מידע ביחס למקומות שבהם עדיין ניתן היה, להערכתו, לקלוט את אסירי המחנות משלזיה ולנסות למצוא בעבורם מקומות עבודה – מחנות הריכוז בוכנוולד, דורה-מיטלבאו ופלוסנבורג. העניין הטכני הזה היה בתחום טיפולו.⁵⁶ אך באיזו מידה השפיעו כל ההנחיות האלה על שהתרחש בשיירות הפינוי? שטרומשפירר וילהלם שמידט (Wilhelm Schmidt) היה אחראי לאחד הטרנספורטים שיצאו את גרוס-רוזן ב-9 בפברואר. היו בו כ-2,500 אסירים ויעדו היה פלוסנבורג. טרם צאתם קיבלו האסירים קופסת שימורי בשר וכיכר לחם. היו מהם שבלעו באחת את מנת המזון הדלה הזאת, שכן כשבועיים כמעט לא הגיע אל פיהם מזון כלשהו. עקב כך הם צנחו מתפתלים מכאבים ולא

⁵³ עניין אזכורו של מנגלה במברק מעורר סימני שאלה רבים. ידוע כי שהה בגרוס-רוזן בימים ההם והיה מעורב בתהליך קבלת ההחלטות על פינוי האסירים: גוטמן, *גשר צר אל החיים*, עמ' 345.

⁵⁴ התעודה מצויה בארכיון הפדרלי הגרמני (Bundesarchiv-BA) בברלין, NS/4 Gross-Rosen/5. ראה צילום: גוטמן, שם, נספח מס' 19.

⁵⁵ הס, *הקומנדנט מאושביץ*, עמ' 229; עדות של קרל זומר, משפט פול, אי"ש N4/Proc/E, box 226, pp. 3768, 3774, 3789.

⁵⁶ ב-29 בינואר 1945 שלח מוזר הנחיות למחנות הריכוז על השינויים שיש לבצע בהליך הדיווח ל-Amts-Gruppe D על עבודת האסירים: משפט פול, NO-1977, אי"ש, N4/4/G.

יכלו לצאת לפינוי. אחר כך נרצחו בידי השומרים. קבוצת המפונים חולקה לקבוצות של 100 אסירים כל אחת. כבר לאחר קילומטרים מעטים משער המחנה החלו אסירים תשושים לצנוח מבלי יכולת להמשיך; הם נורו בלא היסוס בידי השומרים. לאחר שצעדו כל הלילה הוכנסו האסירים למחסן תבואה באחת החוות הנטושות בדרך. בבוקר היה המקום מלא גוויות של אסירים שנפחו את נשמתם במשך הלילה. הגוססים נורו עם שחר בידי מלווי השיירה. בהמשך הגיעו האסירים ליאנוביצה (Janowice), שם הועלו על קרונות משא פתוחים שנועדו להובלת פחם. לאחר מסע של ארבעה ימים הגיעו לפלוסנבורג ב-14 בפברואר 1945. כ-1,500 אסירים בלבד נכנסו בשער המחנה.⁵⁷

בגרוס-רוזן נשאר כ-70 אסירים שתפקידם היה למחוק את עקבות המחנה בטרם יגיע הצבא האדום. ב-13 בחודש שוחרר המחנה; כ-44,000 אסירים (רבים מהם הועברו מאושוויץ) מצאו את מותם בעת הפינוי וצעדות המוות. 9,559 הגיעו לבוכנוולד, 11,367 לדורה-מיטלבוך ו-11,585 לפלוסנבורג.⁵⁸

בני ערובה? (אפריל 1945)

במרס 1945 שקע הימלר בסבך פעילות מלאת סתירות וניסה לנהל מדיניות מסובכת ורבת ניגודים. אלו היו השבועות שבהם התנהלה סדרה של פגישות חשאיות בין דיפלומטים מארצות סקנדינביה ומשוויץ, מהם שדיברו בשם הצלב האדום, פעילים של ארגונים יהודיים (הקונגרס היהודי העולמי או הג'וינט) ואנשי צבא ומודיעין גרמנים. תכליתן של הפגישות האלה הייתה לנסות ולהגיע להסכמים מסוימים עם גורמים בצבאות המערב כדי לנסח הסדרי כניעה שימנעו את המפלה המוחלטת של גרמניה ויעצרו את התקדמות הסובייטים אל לב לבה של אירופה. בתוך סבך המגעים האלה עלתה, פעם אחר פעם, סוגיית גורלם של אסירי מחנות הריכוז בכלל ושל האסירים היהודים בפרט.⁵⁹

פול רצה בכל נפשו, בחודשים ההם, להתרחק מכל מעורבות בעניין המחנות; את תשומת לבו העסיקו התכנון של פינוי משרדי ה-WVHA מברלין דרומה וחיסול החומר התיעודי הבעייתי. גורלם של אסירי מחנות הריכוז עניין אותו כמו השלג דאשתקד.⁶⁰ אבל הימלר לא הניח לו לעסוק בענייניו בשקט. הצפיפות והתנאים הבלתי אפשריים במחנות על אדמת גרמניה, לאחר שהגיעו עשרות אלפי האסירים מפולין, הפכו אותם למוקדים של מצוקה, רעב, מחלות ותמותה בלתי פוסקים. במרס 1945 פקד עליו הימלר להורות אישית לכל מפקדי מחנות

⁵⁷ רישום מחקירתו של וילהלם שמידט, איו"ש, JM/3936 (Akt. 2161), p. 54.

⁵⁸ Sprenger, *Gross-Rosen*, pp. 297-279, 301; גוטמן, *גשר צר אל החיים*, עמ' 346-347.

⁵⁹ Yehuda Bauer, *Jews for Sale?, Nazi-Jewish Negotiations 1933-1945* (New Haven and London: Yale University Press, 1994), pp. 241-248; Steven Koblik, *The Stones Cry Out* (New York: Holocaust Library, 1988), pp. 117ff.

⁶⁰ קרל זומר נפגש עם פול כמה פעמים בחודשים מרס-אפריל 1945 וקיבל ממנו הנחיות בעניינים האלה: משפט פול, עדות של קרל זומר, איו"ש, N4/Proc/E, box 226, p. 3694.

הריכוז על אדמת גרמניה להפסיק את רצח היהודים במחנות ולתת לאלה שנותרו בחיים טיפול הולם בניסיון להשאירם בחיים. את הנימוקים להוראה לא מסר לו הימלר, אבל פול התרשם כי הרייכספירר ניהל באותם הימים מדיניות עצמאית משלו ולצורך הזה רצה לעשות שימוש ביהודים. באמצע מרס 1945 יצא פול לביקור בזק בבוכנוולד, נוינגאמה, דכאו ומאוטהאוזן, כדי להעביר את ההוראה שקיבל. את גליקס הוא שלח לזכסנהאוזן ולרוונסברוק.⁶¹

ככל הנראה, קיבל הימלר הכרעה בעניין מחנות הריכוז בגרמניה בשבוע שבין 5 ל-12 במרס 1945. על-פי רישומיו של פליקס קרסטן (Felix Kersten), מטפלו של הימלר ומקורבו, ב-5 במרס היה הימלר תקיף ביותר ביחס לאסירי מחנות הריכוז. הוא חזר על הוראותיו של היטלר שאם עתיד גורלה של גרמניה הנאציונל-סוציאליסטית להיות חורבן והרס, הרי אויביה הגדולים הכלואים מאחורי גדרות מחנות הריכוז צריכים לשלם אף הם את מלוא המחיר. לא ייתכן שיפיקו סיפוק מחורבנה של גרמניה. אבל שבוע לאחר מכן שינה הימלר את התייחסותו. הוא הסכים כי הוראותיו של היטלר, שיש לפוצץ את המחנות על אסיריהם עם התקרבות הצבאות המשחררים, לא יועברו למפקדי המחנות. המחנה יוסגר בצורה מסודרת; רצח נוסף של יהודים ייאסר בתכלית האיסור. מחנות הריכוז לא יפונו ויישארו על כנם עד בוא המשחררים; יש לדאוג כי האסירים במקום יקבלו מזון בכמות שתספיק עד השחרור. לדברי קרסטן, אף הסכים הימלר לחתום על הוראה ברוח הדברים האלה. כזו הייתה גם התרשמותו של וולטר שלנברג (Walter Schellenberg), מראשי מערכת הריגול הנגדי של הס"ס, שעסק גם הוא בשבועות האחרונים של המלחמה במציאת ערוצי הידברות עם גורמים במערב.⁶²

מסכנים את האזרחים הגרמנים

המחנה הגדול הראשון שעמד בפני שחרור היה בוכנוולד. בפברואר 1945 הגיעו אליו אלפי המפונים מאושוויץ ומגרוס-רוזן. קרונות המשא שמהם הורדו האסירים היו מלאים גוויות; האסירים שנותרו בחיים לאחר מסע הבלהות היו תשושים, מורעבים ופצועים. בסוף מרס ובראשית אפריל 1945 זרמו למחנה הראשי אלפי אסירים ממחנות המשנה שלו. נתונים מהשבוע הראשון של אפריל מצביעים על כ-80,000 אסירים (גברים) בבוכנוולד, כ-50,000

⁶¹ משפט פול, איו"ט, 1960, N4/Proc/E, box 223, pp. 1497-1498.

⁶² Felix Kersten, *The Kersten Memoirs 1940-1945* (New York: Macmillan, 1957), p. 277; Walter Schellenberg, *The Labyrinth, Memoirs of Walter Schellenberg* (New York: Harper & Brothers, 1956), p. 380.

מהם במחנה הראשי.⁶³ מהומה רבתי וחוסר יכולת להחליט בעניין פינוי המחנה השתררו בקרב מקבלי החלטות במקום בשבוע הראשון של אפריל.

פול ביקר בבוכנוולד ב-20 במרס 1945. בשיחה שקיים עם צוות הפיקוד נכחו כמה מבעלי התפקידים המרכזיים במחנה ובראשם אוברפירר הרמן פיסטר (Hermann Pister), מפקד המחנה. פול העביר לראשי המחנה את הוראתו של הימלר לתת לאסירים היהודים טיפול הולם ולעשות כל מאמץ כדי להשאירם בחיים. לאלו שלא ניתן להצילם יש לאפשר למות בשקט. פיסטר ביקש לדעת מה פשר המדיניות המפתיעה הזו, ונענה כי הימלר רצה לשמור על היהודים כדי להחליפם ב"אינטרסים גרמניים". בעניין פינוי המחנה או הסגרתו לצבא האמריקני המתקרב לא נאמר דבר בפגישה הזאת.⁶⁴ ב-2 באפריל כינס פיסטר את סגל הפיקוד הבכיר של בוכנוולד והודיע כי אם לא תגענה הוראות אחרות לא יפונה המחנה ויוסגר בשלמותו לאמריקנים. אבל ממש באותו היום הורה להפריד את האסירים היהודים משאר האסירים ולהכין את הוצאתם מהמחנה.⁶⁵

המצב הצבאי באזור בראשית אפריל יצר רצף לוחץ של אירועים. הנסיך יוסיאס לוואלדק-פרמונט (Prymont-Josias Prince zu Waldek), ה-HSSPF שבוכנוולד נכלל בתחום אחריותו, עזב את מקום מושבו בקאסל (Kassel), עבר לוויימר (Weimar) וב-31 במרס העביר את משרדו לבוכנוולד, 12 ק"מ מהעיר. פריץ זאוקל (Fritz Sauckel), שנוסף על היותו האחראי למיליוני עובדי הכפייה הזרים בגרמניה היה גם הגאולייטר של תורינגיה, לחץ בתקיפות על וואלדק-פרמונט להורות לפנות את המחנה. זאוקל רצה למנוע מצב שעם שחרור המחנה יתפזרו באזור אלפי אסירים משוחררים שיהוו, כך טען, סכנה לביטחונה של האוכלוסייה הגרמנית בוויימר הסמוכה. אבל ה-HSSPF, המתואם בעניין הזה עם מפקד המחנה, סירב להפעיל את הסמכות שהייתה לו להכריז על Fall-A, כלומר לתת למחנה הוראת פינוי.⁶⁶

ב-1 באפריל 1945 קיבל פיסטר הוראה מאורניבורג שעליו להכין את האסירים היהודים כדי להעבירם לטרזינשטט. את ההוראה הזאת העביר בלא ספק הימלר, והיא עולה בקנה אחד עם הוראות קודמות שהעביר. על-פי אותה הוראה נתן פיסטר ב-2 באפריל את הפקודה להכין את היהודים לפינוי. אבל ב-6 באפריל קיבל פיסטר לפתע מברק מה-KdS בוויימר, שבו

⁶³ דוחות על תנועת האסירים בבוכנוולד, 29 במרס, 3 ו-8 באפריל 1945, Thüringisches Hauptstaatsarchiv, Weimar, KZ Buchenwald, 4/7/1; David A. Hackett, *The Buchenwald Report* (Boulder, San Francisco, Oxford: Westview Press, 1995), p. 316; Zonik, *Anus belli*, pp. 29-30.

⁶⁴ חקירתו של הרמן פיסטר, משפט בוכנוולד, RG-US National Archives, College Park MD (NA), RG-153, box 252, p. 14.

⁶⁵ דוח על בוכנוולד, 24 באפריל 1945, Headquarters of 12th US Army, NA, OSS (Office of Strategic Services), RG-226, box 1, folder 6, p. 3.

⁶⁶ משפט בוכנוולד, NA, RG-153, box 243 folder 1, p. 50.

נכתב שהימלר העביר להם הוראה כי יש לצמצם ככל האפשר את מספר האסירים במחנה בטרם הגעת הכוחות האמריקניים.⁶⁷

לפיסטר, קצין ס"ס צייתן וביורוקרט הנעדר כל שאיפה ליזמה עצמית, לא הספיקה ההוראה הזאת. הוא המשיך להסס; היה עליו לקבל אישור כי הפקודה אכן הוצאה על-ידי הרייכספירר והיא אינה יזמה מקומית של משטרת הבטחון בוויימר. ב-6 באפריל בשעה 22:00 הוא שלח מברק לאורנינבורג ודיווח כי קיבל הוראה מה-KdS בוויימר, שבה הימלר מורה על פינוי המחנה. הוא מסר כי הפינוי יתחיל, בטרנספורטים מיוחדים, מחר בבוקר. הוא גם שאל כמה אסירים יש לפנות והודיע כי בבוכנוולד נותרו 48,000 אסירים. למחרת, ב-7 באפריל 1945, מעט אחרי השעה 11:00, החזיר לו גליקס תשובה: אין להשאיר יותר מ-20,000 אסירים במחנה. כ-1,500 יש להפנות לדכאו, ואת היתר יש לשלוח לפלוסנבורג.⁶⁸ בו ביום הוציא פיסטר הוראת פינוי, המזכירה במידה מסוימת את זו של הופה בשטוטהוף אבל הייתה שונה מההוראות שהעביר גליקס. פיסטר הורה על העברת 4,500 אסירים לפלוסנבורג; הפינוי היה צריך להתחיל ב-14:00. זו הייתה פקודת פינוי מדויקת ומסודרת: נקבע מפקד הפינוי (אוברשטורמפירר הנס מרבך [Hans Merbach]), נקבע מספר המלווים והקצינים (120 שומרים ו-10 קצינים), וניתנו הוראות על כמות המזון שיש לתת לאסירים (ליומיים). האסירים היו צריכים להתחיל לצאת את שער המחנה ב-13:00, להגיע לוויימר ולעלות מיד על קרונות המשא הפתוחים שהמתינו להם שם.⁶⁹

לאחר המלחמה נדונה שאלת האחריות לפינוי המחנה במשפטו של ארנסט קלטנברונר (Ernst Kaltenbrunner), ראש ה-RSHA, בפני בית הדין בנירנברג. וולטר שלנברג מסר בעדותו במשפט כי להערכתו הפקודה על פינוי המחנה יצאה מקלטנברונר, אשר קיבל אותה ישירות מהיטלר ועקף את הימלר, שבאותם הימים הייתה מדיניותו הפוכה.⁷⁰ ההסבר הזה אינו מתיישב עם מהלך האירועים. קלטנברונר מסר בעדותו כי האדם היחיד שיכול היה לתת הוראות על פינוי מחנות הריכוז הוא הימלר, והטיל אפילו ספק אם היטלר הוציא את ההוראה הזאת מפורשות. לו עצמו לא היו כל סמכויות בעניין הזה, ובוודאי לא בראשית אפריל 1945.⁷¹ רק לאחר 18 באפריל 1945, עת מינה אותו הימלר למפקד העליון על ענייני הביטחון בדרום גרמניה – הייתה לו סמכות להוציא הוראות בשם הרייכספירר.⁷² הימלר הוא שנתן את ההוראה לפנות את היהודים מבוכנוולד ב-1 באפריל ואת ההוראה להוציא יותר מ-20,000

⁶⁷ חקירה (II) של הרמן פיסטר, משפט בוכנוולד, NA, RG-153, box 253, p. 6.

⁶⁸ Pister to Amtsgruppe D, April 6, 1945; Glücks to KL Buchenwald, April 7, 1945, BA, Buchenwald/48-27

⁶⁹ "Transportbefehl," Weimar-Buchenwald, April 7, 1945, NA, RG-153 box 251, folder 2

⁷⁰ עדות של ולטר שלנברג, *IMT*, vol. IV, pp. 381-382.

⁷¹ עדות של ארנסט קלטנברונר, *IMT*, op.cit. p.299.

⁷² Peter R. Black, *Ernst Kaltenbrunner, Ideological Soldier of the Third Reich* (Princeton: Princeton University Press, 1984), p. 248

אסירים ב-6 בחודש⁷³; גליקס אישר בשמו את ההוראות ואת יעדי הפינוי יום אחד לאחר מכן. מאחר שחש מהשלכותיה של החלטתו הקודמת, שלא לפנות את המחנה, שינה אותה כעבור כמה ימים. הדבר יצר מצב בלתי נסבל; בתוך פרק זמן של כשבועיים ניתנו שלוש הוראות סותרות בעניין הפינוי, והעובדה שהפקודה האחרונה ניתנה ברגע האחרון ממש לא תרמה כמובן ליכולתו של צוות המחנה לארגן את הפינוי באופן המניח את הדעת.

כמו במקרים קודמים של פינוי מחנות בפולין, ההתרוצצות והמבוכה שהתרחשו במפקדת בוכנוולד בימי אפריל הראשונים לא היו נחלת מפקדים במחנות המשנה. ב-2 באפריל 1945 הוחלט לפנות את אחד ממחנות המשנה הגדולים של בוכנוולד, מחנה אורדרוף (Ohrdruf S-III), וכעבור יומיים החלו להעביר את אסיריו לבוכנוולד. היה זה אחד הפינויים האכזריים והרצחניים ביותר שהתבצעו בימים ההם; במהלך הוצאת האסירים מהצרפים והובלתם למשאיות נרצחו רבים, והרצח נמשך גם בימי הפינוי, עד 7 באפריל. בשערי בוכנוולד נכנסו 8982 אסירים.⁷⁴

אבל הביטוי הקיצוני ביותר להתפרקות המערכת בימים שקדמו לשחרור המחנה הוא סוגיית פינוי היהודים. לאחר שקיבל פיסטר את ההוראה להעביר את אסירי המחנה לטרזינשטט, נצטוו היהודים, ב-3 באפריל, להתרכז במבנה חרב של בית חרושת סמוך שנהרס חלקית בהפצצות בקיץ 1944. ההוראה זרעה כמובן בהלה בקרב האסירים היהודים. הם פירשו אותה כשלב ראשון בדרך לחיסולם לפני שיגיעו הצבאות המשחררים. היהודים עשו כל מאמץ להסתתר ולהימנע מלצאת למגרש המסדרים. בסופו של דבר הצליחו שומרי המחנה לרכז בין 3,000 ל-4,000 אסירים יהודים. הם יצאו את שערי המחנה ב-3 וב-5 באפריל.⁷⁵ מסעם דרומה לטרזינשטט החל בוויימר, שם הועלו על קרונות רכבת. דרכים חסומות, הפצצות של מטוסים אמריקניים ורציחות בלתי פוסקות של השומרים – כל אלו היו נחלת האסירים היהודים בצעדת המוות מבוכנוולד:

הלכנו כמה ימים כהולכים לאבדון, בלי אוכל ורצוצים בכבישי חבל הסודטים. יום יום היו נופלים אנשים על הכביש והיינו משאירים אותם. הד היריות שנשמע אחר כך היה פסק דין במקום. הרבה חברים שהלכו על ידי היו אומרים לי: מרדכי, אין כבר כוח. בעצמי, צל אדם, הייתי מעודד אותם. . . היו שותים כל כך הרבה מים שהיו מקבלים שלשולים ומבקשים רשות לעשות צורכיהם בצדי הדרך. היו יושבים קצת יותר מדי, היו ניגשים הגרמנים עם אקדח ויורים בראשם. . . הגיעו בין 200 ל-250 איש לטרזינשטט.⁷⁶

⁷³ זו הייתה גם הערכתו של אוסוואלד פול: עדות פול, אי"ש, N4/Proc/E box 223, p.1409.

⁷⁴ עדויות של ויקטור אבנד (Wiktor Abend) וברנרד לאובר (Bernard Lauber), רופאים יהודים-פולנים שהיו אסירים באורדרוף: אי"ש, משפט פול, 291-294, 261-264, N4/Proc/E box 221, April; OSS Report, Christine Schäfer, "Evakuierungstransporte des ;8, 1945, NA, RG-153 box 245, folder 5, p. 21 KZ Buchenwald und seiner Aussenkommandos," *Buchenwaldheft*, 16 (1983), pp. 27-28

⁷⁵ 12th Army Headquarters Report, April 24, 1945, NA, pp. 3-4; יהושע ביכלר, "הימים האחרונים בבולק הילדים במחנה בוכנוולד ופינויו", *ילקוט מורשת*, 60 (אוקטובר 1995), עמ' 33-34.

⁷⁶ זיכרונותיו של מרדכי שדמי, אי"ש, 033/1349.

כשבוועיים ארך מסע הפינוי הזה עד שבסופו הוכנסו לטרזינשטט כמה מאות יהודים מבין כ- 3,000 לפחות שיצאו את שערי בוכנוולד בראשית אפריל. הם הצטרפו לאלפי היהודים שהועברו למחנה הזה בשבועות ההם, כדי לשמור בידי הימלר את מה שהאמין שיהיה קלף המיקוח האחרון שלו. לאחר 6 באפריל 1945 הוצאו מהמחנה עוד כ-22,000 אסירים שהובלו דרומה. כ-8,000 מהם נרצחו בצעדות המוות האלה, עד שהגיעו שרידיהן לדכאו או שוחררו בדרך בידי האמריקנים. בין 13,000 ל-15,000 אסירים מתוך כ-45,000 במחנות המשנה מצאו את מותם בעת פינוי המחנות האלה;⁷⁷ במילים אחרות, יותר משליש מן האסירים בבוכנוולד ובמחנות המשנה שלו נרצחו או מתו בעקבות התנאים בצעדות המוות, בפרק זמן של כשלושה שבועות; וזה היה המחנה שהימלר החליט בסוף מרס 1945 לא לפנות ולהשאיר בחיים את אסיריו היהודים.

כשם ששחרור מיידנק גרר בעקבותיו את ההחלטות שהתגבשו בסתיו 1944, שאין לאפשר את נפילתם של אסירי המחנות בחיים בידי צבאות האויב, כך השפיעו גם האירועים סביב בוכנוולד על גורלם של עשרות אלפי אסירים במחנות שעל אדמת גרמניה בשלושת השבועות האחרונים למלחמה. פעילי מחתרת במחנות, גורמים בין-לאומיים וארגוני סעד ניהלו מירוץ נגד הזמן כדי להשאיר את המחנות במקומם ולחסוך מהאסירים את סיוט הפינוי עד שייכנסו הצבאות המשחררים. אבל הם נאלצו להתמודד עם שתי משוכות גבוהות: הראשונה - ההוראות שהוציא הימלר או שבכירים בס"ס ומפקדי המחנות חשבו שהעביר; השנייה - ההנחיות (או היעדרן המוחלט) שקיבלו שומרי השיירות ומלוויהן שהמשיכו להוביל כמוכי אמוק, הרחק ככל שיכלו מהטנקים האמריקניים (בדרום גרמניה) או הסובייטיים (בצפון-מזרח), את אסירי המחנות.

ככל הנראה, כעס היטלר על מה שהתרחש בבוכנוולד. פול העיד במשפטו כי לפני שעזב את ברלין והחל במנוסתו דרומה ניהל שיחה עם גליקס, וזה מסר לו כי היטלר רצה לדעת מי נתן את ההוראה על פינוי בוכנוולד. לברלין הגיעו ידיעות כי אסירים ששחררו האמריקנים ב-11 באפריל יצאו את שערי המחנה ונכנסו לוויימר הסמוכה לחפש אחר מזון, בגדים ותרופות. במקום אירעו לא מעט מעשי התנכלות כלפי האוכלוסייה הגרמנית, וסיפורי זוועה מסמרי שיער על מעשי האלימות של האסירים החלו להתפשט במהירות. משנדע להיטלר כי הימלר עמד מאחורי הוראות הפינוי רתח מזעם, ואמר כי אם הימלר אינו מסוגל להוציא את ההוראות בדייקנות (כלומר, לרוקן את המחנה כולו ולא להשאיר אסירים חיים במקום עם כניסת האויב), יש להוציא מידי את הטיפול בעניין.⁷⁸

⁷⁷ Schäfer, *Die Evakuierungstransporte des KZ Buchenwald*, pp. 53, 65
⁷⁸ עדות פול, איו"ש, N4/Proc/E box 223, pp. 1341-1342.

דווקא בשלושת השבועות האחרונים למלחמה, במציאות ההתפרקות הכללית ששררה בגרמניה, היו ההוראות שיצאו מתחת ידו של הימלר ברורות וחד-משמעיות. בעקבות אירועי בוכנוולד ובהשפעתו מהלכת האימים של הפירור שלו, הוא הוציא ב-14 באפריל הוראה שקבעה חד-משמעית כי הסגרת המחנה אינה באה כלל בחשבון. המחנה חייב להתפנות, ואף לא אסיר אחד אינו יכול ליפול בחיים בידי כוחות האויב. הנימוק להחלטה הזאת: האסירים בבוכנוולד מאיימים על האוכלוסיה האזרחית.⁷⁹ ראיות לקיומה של הפקודה נמצאו לאחר המלחמה ביומניהם ובזיכרונותיהם של בעלי תפקידים מקרב האסירים, ובתצהירים שמסרו קציני ס"ס בכירים בדכאו.⁸⁰

הפקודה הזאת העלתה לאחר המלחמה לא מעט שאלות ופרשנויות. כלל לא ברור לאיזה מחנה התכוון הימלר בפקודה. ההנחה הייתה שהיא נשלחה למפקדי המחנות פלוסנבורג ודכאו, אשר אליהם הועברו מפוני בוכנוולד. באמצע אפריל 1945 עדיין היו המחנות האלה רחוקים מעט מסכנת נפילה מיידית בידי הצבאות המנצחים. ייתכן גם כי פקודת 14 באפריל נשלחה רק למחנה דכאו, וכי ב-18 באפריל התקבלה בפלוסנבורג פקודה דומה שהועברה בטלפרינטר.⁸¹ אבל מבדיקה נוספת ניתן להסיק כי עיקריה של ההוראה הזאת הגיעו למעגלים רחבים יותר של בעלי תפקידים במערך המתפורר של הס"ס ומחנות הריכוז.

הלקח של בוכנוולד

פגישתו האחרונה של באשביץ-בר, ה-HSSPF בהמבורג, עם הימלר, התקיימה בתחילת אפריל 1945, לפני שחרור בוכנוולד. השניים שוחחו גם על נוינגאמה, שהיה בתחום אחריותו של באשביץ-בר. אז אמר לו הימלר כי למרות הנחיתו של הפירור כי אסור לאפשר נפילת אסירים חיים בידי האויב, הרי הוא יכול לעשות בעניין המחנה את אשר הוא "מוצא לנכון לעשות" (Tun Sie, was für richtig halten). באשביץ-בר הבין כי ניתנת לו יד חופשית בעניין הפינוי, ואמר כי נתן הוראה להעביר את אסירי מחנות המשנה של נוינגאמה שעמדו בסכנת נפילה למחנות באזור ברמן (Bremen). ואכן, טרנספורטים של אסירים ממחנות המשנה של נוינגאמה החלו להתפנות כבר בסוף מרס 1945. כמה מהם הועברו לברגן-בלזן.⁸²

⁷⁹ Stanislav Zamecnik, "Kein Häftling darf lebend in die Hände des Feindes fallen,' Zur Existenz des Himmler-Befehls vom 14/18 April 1945," *Dachauer Hefte*, I (1985), p. 219

⁸⁰ Edgar Kupfer-Koberwitz, *Die Mächtigen und die Hilflosen, Als Häftling in Dachau*, II (Stuttgart: Friedrich Vorwerk, 1960), p. 260; Zamecnik, op. cit., pp. 220-222

⁸¹ Zamecnik, "Kein Häftling," pp. 225-229; Obenaus, *Die Räumung der hanooverschen Konzentrationslager*, p. 495

⁸² רישום חקירה של באשביץ-בר, 12 בפברואר 1946; תצהיר של מפקד נוינגאמה, מקס פאולי, 30 במרס 1945, PRO, WO 309/408; Ulrich Bauche et al., eds., *Arbeit und Vernichtung, Das Konzentrationslager Neuengamme 1938-1945* (Hamburg: VSA-Verlag, 1986), p. 232

אבל גם הפינויים האלה נתקלו כעבור כמה ימים במכשולים שיצרה החזית והתקדמות הכוחות הבריטיים. מקס פאולי, מפקד נוינגאמה, שהחל לתכנן את פינוי המחנה הראשי, ביקר בהמבורג באמצע אפריל 1945 לשיחה עם באשביץ-בר. שם נמסר לו כי נוכח מה שקרה בבוכנוולד ולאור הסכנה הצפויה לאזרחי המבורג, אין לאפשר בשום פנים ואופן נפילת אסירים בחיים בידי בעלות הברית. באותם ימים ממש, בין 13 ל-15 באפריל, קיבל פאולי הוראה כי עליו להוציא להורג לפני עזיבת המחנה אסירים אשר בוצעו בהם ניסויים רפואיים. פאולי אמר כי פול הוא שהעביר לו את ההוראה שהוצאה על-ידי מאורר או הס. זמן קצר לאחר מכן קיבל פאולי הנחיות טלפוניות מבאשביץ-בר, שאמר כי מצא פתרון לפינוי אסירי נוינגאמה: להעביר את האסירים לליבק (Lübeck), ומשם להעבירם לספינות שיספק קומיסר הרייך לענייני ספנות בהמבורג (Reichskommissar für Seeschiffahrt), אוטו-קורט הורן (Kurt Horn-Otto). הורן, שהיה גם הגאולייטר של המבורג, היה צריך לטפל בסידורים הדרושים לצורך הזה. ככל הנראה חשבו שאת האסירים אפשר יהיה להעביר במרוכז לשוודיה או לנורווגיה.⁸³

הדמיון בהוראות ובכיווני צעדות הפינוי שקבעו האחראים בשני מחנות אחרים שעמדו בפני שחרור בידי הצבא האדום - זכסנהאוזן ורוונסברוק - מעיד כי המגמות בצפון גרמניה היו דומות. ב-18 באפריל, כאשר היה הצבא האדום מרוחק כ-80 ק"מ מאורנינבורג, ניתנה הוראה על פינוי זכסנהאוזן. בהוראת הפינוי שהוציאה מפקדת המחנה נאמר כי ב-18 באפריל התקבלה הפקודה מברלין (כנראה הוראת הימלר שניתנה בימים ההם) כי יש לפנות את האסירים מזכסנהאוזן וממחנות המשנה לכיוון הים ושם להעלותם על ספינות. צעדות המוות שיצאו מהמחנה בארבעה מסלולים ב-21 בחודש, צעדו בדרך העולה צפונה לליבק, מתוך כוונה להעלות את האסירים על אניות.⁸⁴

מה שהתרחש בבוכנוולד השפיע גם על גורל האסירים בפרשה האומללה של ניסיון הפינוי הימי של אסירי המחנות בצפון גרמניה. האסירים והאסירות בצעדות המוות מזכסנהאוזן ומרוונסברוק שוחררו בדרך על-ידי הצבא האדום, אבל אסירים מנוינגאמה הועלו על ספינות ועל דוברות רעועות בנוישטט (Neustadt) שלחוף הים הבלטי. יותר מ-10,000 אסירים הצטופפו על סיפון בשבוע האחרון של אפריל 1945 ובראשית מאי. דלק לצאת אל הים לא היה, הורגש מחסור במים ואספקת מזון לא הגיעה. מצב התברואה היה בלתי נסבל ואסירים רבים מצאו את מותם.⁸⁵

⁸³ עדות של מקס פאולי, משפט פול, NO-1210; תצהיר של פאולי, 30 במרס 1946, PRO, WO 309/408.
⁸⁴ Barbara Kühle, "Die Todesmärsche der Häftlinge des KZ Sachsenhausen," *Sachsenhausen*, I (1987), pp. 23-24

⁸⁵ תצהיר של וולטר אברהם (Walter Abrham), מפקד ה-Schutzpolizei בהמבורג, 23 במאי 1946, ותצהיר של קורט ריכרט (Kurt Rickert) ממשדרו של באשביץ-בר, PRO, WO 309/408; דוחות של מפקדי פינויות הפינוי (Arcona), Thielbek, Athen, Cap (Bauche, *Arbiet und Vernichtung*, pp. 242-243).

קרל-אמיל גראפנהורסט (Karl-Emil Grafenhorst) היה מפקדה של יחידה צבאית קטנה שהשתייכה לצי, לפיקוד הצוללות. חייליה לא היו בעלי כושר קרבי. הם סבלו ממחלות שונות, שוחררו משירות קרבי, רובם ככולם מבוגרים שעמדו בפני סיום שירותם. בתקופה ההיא הועסקו בעיקר בשמירה באזור הנמל בנוישטט. ב-3 במאי 1945 קיבל גראפנהורסט הוראה ממפקדו להציב את אנשיו באזור הנמל בנוישטט, שכן שמועות הגיעו לעיר כי אסירים נמלטו מאניות הגירוש ורצחו אישה וכמה ילדים. הוא אמר לאנשיו כי מוטלת עליהם החובה להגן על האוכלוסייה הגרמנית מפני האסירים, שאותם כינה "תת-אדם אשר אינם ראויים לחיות". לאחר מכן נפרסה היחידה באזור, נכנסה לנמל נוישטט, תפסה אסירים שניסו להסתתר ורצחה אותם. מספרם של הנרצחים אינו ברור, אך מדובר בכמה עשרות. באווירה של סיפורי זוועה מהלכי אימים על אסירים נמלטים הרוצחים נשים וילדים, אין תמה כי הרעיון שדוברות ואניות הפינוי יוטבעו בלב ים עלה על הפרק כמוצא אפשרי.⁸⁶

בסוף אפריל עמדה שאלת הפינוי גם בפני האחראים למחנות בדרום – דכאו בבווריה ומאוטהאוזן באוסטריה. העניין הזה עלה באריכות במשפטו של ארנסט קלטנברונר, ולא התברר עד תומו. קלטנברונר היה הקצין הבכיר ובעל הסמכות העליונה בדרום לאחר 18 באפריל 1945, והוראה על פינוי המחנות שם הייתה בתחום סמכותו. ברטוס גרדס (Bertus Gerdes), ראש מינהל המחוז (Gaustabsamtsleiter) של מינכן, טען כי באמצע אפריל העביר קלטנברונר הוראות לגאולייטר פול גייזלר (Paul Giesler) לתכנן בלא שהיות את חיסול האסירים בדכאו ובמחנות המשנה שרוב אסיריהם היו יהודים - מולדורף (Mühlendorf) ולנדסברג (Landsberg). הרעיונות שהתגלגלו ביחס לחיסול עשרות אלפי האסירים האלה היו הרעלה המונית או הפצצת המחנות מן האוויר. שטנדרטנפירר קורט בכר (Kurt Becher) מסר בתצהיר לבית המשפט בנירנברג כי כשביקר במאוטהאוזן ב-27 באפריל 1945 מסר לו מפקד המחנה, שטנדרטנפירר פרנץ צירייס (Franz Ziereis), כי קלטנברונר העביר לו הוראה שעליו לחסל מדי יום 1,000 אסירים יהודים לפחות. עניין מעורבותו של קלטנברונר בתכניות לחיסול המוני של אסירים לפני הכניעה עלה גם בתצהיר שמסר האופטשטורמפירר וולטר שמוצלר (Walter Schmutzler), שהיה מפקד מחנה המשנה של מאוטהאוזן ויינר-נאודורף (Neudorf-Wiener). לדבריו, שני רופאי ס"ס ששירתו במאוטהאוזן הגיעו אליו בבהילות ב-30 באפריל 1945, לאחר שבאותו יום זומנו למשרדו של צירייס. מפקד מאוטהאוזן מסר להם כי בכוונתו לרצוח את 60,000 אסירי המחנות במאוטהאוזן ובגוזן לפני שיגיעו האמריקנים. התכנית הייתה לכלוא את האסירים במנהרות התת-קרקעיות שבהן עבדו ולפוצץ אותן. בעדותו האחרונה לפני מותו, שהכתיב צירייס להנס מרשאלק (Hans

⁸⁶ תצהירים של קורט-אמיל גראפנהורסט ופרידריך ציימאן (Fridrich Ziemann), 16 בינוי 1948, PRO WO 309/408.

(Marsalek), אסיר לשעבר במאוטהאוזן, הוא חזר על התכנית הזאת וטען כי את ההוראות לבצעה העביר אליו קלטנברונר בשמו של הימלר.⁸⁷

האם קלטנברונר אחראי לשרשרת ההוראות הזדונית הזאת? בית המשפט בנירנברג מצא כי הוא בהחלט היה מסוגל לתת הוראות מהסוג הזה, אבל הראיות שכך אכן עשה לא היו מספיקות. בסופו של דבר לא פונה מאוטהאוזן, חוץ מכ-18,000 היהודים שפוננו בצעדת המוות האיזימה לגונסקירכן (Gunskirchen), שם רוכזו בלא תכלית בתנאים נוראים, עד ששוחררו ב-5 במאי על-ידי האמריקנים. אסירי מחנות המשנה בלנדסברג, מולדורף וקאופרינג (Kaufering), פונו מ-22 באפריל ברכבות וברגל והועברו לדכאו. לא נעשה שום ניסיון להרעיל את האסירים או להפציץ את המחנות. ולבסוף, ב-26 באפריל החל פינוי חלקי של כ-11,000 אסירים מדכאו. האסירים שנבחרו לפינוי היו רוסים, פולנים, גרמנים ויהודים. את ההוראה נתן מפקד המחנה אוברשטורמבנפירר וילהלם וייטר (Wilhelm Weiter), והדגיש שהימלר היה זה שהעבירה למחנה.⁸⁸

מסקנות

רצח אכזרי של האסירים בדרכי הפינוי חזר על עצמו במאות מקרים, כמעט בכל צעדות המוות שהתרחשו בתקופת הפינויים שהחלה בינואר 1945. גורלם של האסירים היה נתון בשבועות ההם בידיהם של מלווי השיירות; אלו מצאו עצמם מופקדים על קבוצות של אסירים שהיה עליהם להביאם במהירות למקום שאליו הורו להם, כאשר תוך כדי כך הם נמצאים במנוסה מתמדת מפני הצבאות המנצחים. אבל לא ניתן לקבוע כי מפקדי השיירות והמלווים לא קיבלו הנחיות חד-משמעיות מה לעשות באסירים שאינם מסוגלים להמשיך ולצעוד. אין ספק כי העיקרון המנחה בהוראותיו של הימלר שהגיע למפקדי המחנות, כי אין לאפשר נפילת אסירים חיים בידי כוחות האויב, הגיע גם לדרג של מפקדי שיירות הפינוי ומהם עד לאחרון השומרים, במיוחד אם היו אלו אנשי ס"ס שיצאו עם האסירים משער המחנה. במציאות של בהלה והתפרקות, הפירוש שהם נתנו להוראות שקיבלו היה לרצוח כל אסיר המעכב את מהלך הפינוי השוטף. בתנאים ששררו בצעדות המוות בחורף-אביב 1945 תורגם הדבר לרצח של עשרות אלפים.

אבל ההסכמה כי רציחתם של האסירים היא כורח בל יגונה במציאות של ערב הכניעה, התפשטה גם ליחידות ולארגונים גרמניים אחרים, כאלה שלא היו להם כל קשר ונגיעה

⁸⁷ IMT vol. IV, p. 36; תצהיר של ברטוס גרדס, IMT, 3462-PS; תצהיר של קורט בכר, IMT, 3762-PS; וידוי של פרנץ צירייס, IMT, 3870-PS; תצהיר של וולטר שמוצלר, משפט מאוטהאוזן, NA, RG-153, box 14.

⁸⁸ Edith Raim, *Die Dachauer KZ-Aussenkommandos*; Black, *Ernst Kaltenbruner*, pp. 251-252; *Kaufering und Mühlendorf* (Landsberg a/Lech: Lansberger Verlangsanstalt Martin Neumeyer, (1992), pp. 270-278; תצהיר של פריץ דגקלוב (Fritz Deglow), מהאחראים לפינוי מדכאו, משפט דכאו, NA, M-1174 (roll 4).

למערך מחנות הריכוז. ברציחות השתתפו כמה מלווי שיירות שלא השתייכו כלל לצוות שומרי המחנות. כך למשל פונו באמצע אפריל 1945 ממחנה גרץ-טוד (Süd-Graz), אחד ממחנות המשנה של מאוטהאוזן, כ-6,000 עובדי כפייה, רובם ככולם יהודים שהובאו למקום מהונגריה. הגאולייטר של גרץ, ד"ר אוברייטר (Uberreiter), קבע שמדובר באנשים מסוכנים מבחינה פוליטית שהמשך נוכחותם במקום מאיים על ביטחון האזרחים המקומיים. הגסטפו של גרץ, שעליו הוטלה משימת ארגון הפינוי, בחר לתפקיד מלוויים מאנשי יחידת הפולקשטרומ (Volksstrum) המקומית, כמה קצינים של הגסטפו, ועוד כ-12 אוקראינים ששירתו ככוח עזר. המסע למאוטהאוזן, שנמשך כ-14 יום, היה רצוף מעשי רצח של האסירים היהודים, אשר בוצעו בעיקר בידי קבוצה של אנשי פולקשטרומ. קברי אחים של מאות נרצחים שכוסו בענפים ובשיחים בצדי הדרך ונתגלו לאחר המלחמה, נותרו עדות לרצח ההמוני הזה בצעדת המוות מגרץ-טוד.⁸⁹

המלוויים האלה, שנלקחו לשמש שומרי אסירים, לא ידעו פעמים רבות מה בדיוק התפקיד שמוטל עליהם. היו ביניהם אנשים מבוגרים, חסרי כל הכשרה צבאית או משטרתית, שכל ניסיונם הקודם הצטמצם לתפקידי שמירה בעלי אופי אזרחי-קהילתי. אבל גם הם היו מודעים היטב לעובדה כי האסירים שהופקדו עליהם – יהודים ואחרים – היו קבוצות מסוכנות שאין לאפשר להם להימלט בשום פנים ואופן.

אין ספק כי הכאוס שליווה את התפוררות הרייך השלישי בחודשים האחרונים הוא הגורם המרכזי העומד מאחורי הרציחות בעת פינוי המחנות וצעדות המוות. אבל לא ניתן לראות בו את הסיבה היחידה לרצח ההמוני שנמשך עד יום הכניעה ממש. האחראים ה"וותיקים" לרצח העם הנאצי המשיכו להיות אחראים כמעט עד הסוף לנעשה במערכת מחנות הריכוז. הימלר העביר הוראות, גם אם מבולבלות וסותרות, ועקב בלא הפסקה אחרי הלכי הרוח הנושבים מכיוון הבונקר של הפירר; פול וגליקס ניסו להתחמק מאחריות, אך לא תמיד עלה הדבר בידם; ראשי הס"ס והמשטרה, הגאולייטרים וגורמים בכירים אחרים ברמה המחוזית, לקחו אף הם חלק בתהליכי ההחלטות והוצאת הפקודות.

אין לשכוח כי היסוד לכל תהליך הפינוי הונח עוד בתקופה שבה פעלה המערכת בצורה מסודרת יחסית – בסתיו 1944. בינואר-פברואר 1945 היו עדיין מקומות שאליהם ניתן היה להעביר את האסירים ואפילו היו, לפעמים למראית עין, גם תעשייה ומערכת חימוש שעוד היו תקוות שיעצרו את ההתמוטטות. המנוסה המבוהלת מפני הצבא האדום, תנאי החורף הקשים ומאות אלפי האזרחים הנמלטים מערבה – כל אלו הקשו על הפינוי והביאו לרציחתם ולמותם של אלפי אסירים. אבל למרות הכול היה יעד ברור שאליו היה צריך להביא את שיירות המפונים מאושוויץ או מגרוס-רוזן. בתקופת הפינויים השנייה, באביב 1945, כשפנו

⁸⁹ דוח חקירה של הצבא הבריטי על קבר אחים המוני שנמצא בגראטקורן (Gratkorn), 5 ביולי 1945, PRO, WO 310/155.

המחנות על אדמת גרמניה ואוסטריה, כמעט לא היה קיים עוד כל זה. הימלר, שייתכן כי בסוף מרס 1945 נטה להשאיר את המחנות בגרמניה על כנם ולא לפנותם, נסוג עד מהרה מהרהוריו אלו. ההוראות שנתן אחרי 11 באפריל (כמקובל במקרים שבהם מדובר היה ברציחות רחבות היקף) לא קבעו במדויק מה יש לעשות בכל רגע ומצב, אבל בהחלט הצביעו על הכיוון.

באותו זמן השפיע על גורל האסירים גורם אחר – "אימת בוכנוולד". קשה להשתחרר מן הרושם כי לאחר שחרור בוכנוולד, כשמצאו עצמם גרמנים – לא בהכרח שומרי המחנות ואנשי ס"ס – במפגש פנים אל פנים עם עשרות אלפי אסירי המחנות, כשהם אינם עוד מאחורי חומות וגדרות התיל, הם נתקפו בהלה שהביאה לא מעטים מהם לתגובה רצחנית מאין כמוה. הוראותיו של הימלר ופקודות של מפקדי המחנות יצרו את הבסיס לרצח האסירים; השומרים ומלווי השיירות, מהם אזרחים מן השורה, ביצעו אותו בפועל.

מקור: יד ושם קובץ מחקרים, 28, 2000 ירושלים, עמ' 127-159.